

พุทธธรรม

บทสรุป

อริยสัจ ๔

บทที่ ๑๗

อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เนื้อความทั้งหมดที่ได้แสดงมาในหนังสือเล่มนี้ ก็รวมลงในอริยสัจ ๔ ได้ทั้งหมด ดังนั้น จึงใช้หลักอริยสัจ ๔ เป็นบทสรุปปิดท้ายหนังสือ ข้อควรทราบบางประการเกี่ยวกับอริยสัจ ๔ มีดังต่อไปนี้

ฐานะและความสำคัญของอริยสัจ

“ภิกษุทั้งหลาย การรู้การเห็นของเราตามเป็นจริง ครอบ ๓ ปริวัฏ ๑๒ ขาการ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ยังไม่บริสุทธิแจ่มชัด ตราบใด ตราบนั้น เราก็ยังปฏิญาณไม่ได้ว่าเราบรรลุอนุตร-สัมมาสัมโพธิญาณ...”¹⁷¹⁶

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่ตรัสรู้ ไม่เข้าใจอริยสัจ ๔ ทั้งเรา และเธอ จึงได้วิ่งเล่นเร่ร่อนไป (ในชาติทั้งหลาย) ลี้กกาลนานอย่างนี้”¹⁷¹⁷

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลาย ที่เที่ยวไปบนผืนแผ่นดินทั้งสี่นั้งทั้งปวง ย่อมประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างนั้น กล่าวได้ว่า เป็นยอดเยี่ยม ในบรรดารอยเท้าเหล่านั้น โดยความมีขนาดใหญ่ ฉะนั้นใด กุศลธรรมทั้งสี่นั้งทั้งปวง ก็สงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ฉะนั้น”¹⁷¹⁸

“ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ตรัสสอนบุพพิกถาแก่อุบาลีคฤหบดี กล่าวคือ เรื่องทาน เรื่องศีล เรื่องสวรรค์ โภษะ ความบงกพร่อง ความเศร้าหมองแห่งกาม ทรงประกาศอานิสงส์ในเนกขัมมะ ครั้นทรงทราบว่า อุบาลีคฤหบดี มีจิตพร้อม มีจิตนุ่มนวล มีจิตปราศจากนิรวรณะ มีจิตปลาทบลิ้ม มีจิตเลื่อมใสแล้ว จึงทรงประกาศสามกัจฉิกาธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กล่าวคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค”¹⁷¹⁹

“บุคคลครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) อยู่กับพระผู้มีพระภาค ก็เพื่อการรู้ การเห็น การบรรลุ การทำให้แจ้ง การเข้าถึง สิ่งที่ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่บรรลุ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่เข้าถึง (กล่าวคือข้อข้อที่ว่า) นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”¹⁷²⁰

¹⁷¹⁶ ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร, วินย.๔/๑๖/๒๑ และ ส.ม.๑๙/๑๖๗๐/๕๓๐

¹⁷¹⁷ ที.ม.๑๐/๘๖/๑๐๗

¹⁷¹⁸ ม.ม.๑๒/๓๔๐/๓๔๔

¹⁷¹⁹ ม.ม.๑๓/๗๔/๖๗; และดู อ.จ.อ.๒๓/๑๑๑/๒๑๓ เป็นต้น; สามกัจฉิกาธรรมเทศนา แปลกันว่า พระธรรมเทศนาที่สูงส่ง หรือที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเชิดชู หรือเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง ไม่เหมือนเรื่องอื่นๆ ที่มักตรัสต่อเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือสนทนาเกี่ยวข้องไปถึง

¹⁷²⁰ อ.จ.นวก.๒๓/๒๑๗/๓๙๙

มีสิ่งหนึ่งที่ว่า เป็นลักษณะของคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ การสอนความจริงที่เป็นประโยชน์ กล่าวคือ ความจริงที่นำมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตได้ ส่วนสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ แม้เป็นความจริง ก็ไม่สอน และอริยสัจนี้ ถือว่าเป็นความจริงที่เป็นประโยชน์ในที่นี้ โดยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงสนพระทัย และไม่ยอมทรงเสียเวลาในการถกเถียงปัญหาทางอภิปรายต่างๆ มีพุทธพจน์ที่รู้จักกันมากแห่งหนึ่ง ว่าดังนี้

“ถึงบุคคลผู้ใดจะกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) แก่เราว่า “โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด หรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง สัตว์หลังจากตายมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ สัตว์หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ใช่ จะว่าไม่มีอยู่ก็ใช่ หรือว่าสัตว์หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่” ดังนี้ ตราบใด ข้าพเจ้าก็ไม่ครองชีวิต ประเสริฐ (พรหมจรรย์) ในพระผู้มีพระภาค ตรานั้น ตถาคตก็ไม่พยากรณ์ความซอมนั้นเลย และบุคคลนั้นก็คงตายไปเสีย (ก่อน) เป็นแน่

“เปรียบเทียบอนุชฎกถึงด้วยลูกศรอาบยาพิษที่อาบยาไว้อย่างหนา มิตรสหาย ญาติสาโลหิตของเขา ไปหาศัลยแพทย์ผู้ชำนาญมาผ่า อนุชฎกต้องศรนั้นพึงกล่าวว่า ‘ตราบใดที่ข้าพเจ้า ยังไม่รู้จักคนที่ยิงข้าพเจ้า ว่าเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ หรือเป็นศูทร มีชื่อว่าอย่างไร มิใคร่ครวญอย่างไร ร่างสูง เตี้ย หรือปานกลาง ดำ ขาว หรือคล้ำ อยู่บ้าน นิคม หรือนครโน้น ข้าพเจ้าจะยังไม่ยอมให้เอาลูกศรนี้ออก ตรานั้น; ตราบใด ข้าพเจ้ายังไม่รู้ว่า ฆนุกที่ใช้ยิงข้าพเจ้านั้น เป็นชนิดมีแฉ่ง หรือชนิดเป็นเกาทัณฑ์ สายที่ใช้ยิงนั้น ทำด้วยปอ ด้วยผิวไม้ไผ่ ด้วยเอ็น ด้วยป่าน หรือด้วยเยื่อไม้ ลูกธนูที่ใช้ยิงนั้น ทำด้วยไม้เกิดเอง หรือไม้ปลุก หางเกาทัณฑ์ เขาเสียบด้วยขนปีกแร้ง หรือนกตะกรุม หรือเหยี่ยว หรือนกยูง หรือนกกลีตหนุ เกาทัณฑ์นั้น เขาฟันด้วยเอ็นวัว เอ็นควาย เอ็นค่าง หรือเอ็นลิง ลูกธนูที่ใช้ยิงเรานั้น เป็นชนิดไร ข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้เอาลูกศรออก ตรานั้น’

“อนุชฎกนั้น ยังไม่ทันได้รู้ความที่วานั้นเลย ก็จะต้องตายไปเสียโดยแน่แท้ ฉันท...บุคคลนั้นก็ฉันทนั้น”

“ณะมาลูกกบฏตร เมื่อมีทิฏฐิว่า โลกเที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฏฐิว่าโลกไม่เที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฏฐิว่า โลกเที่ยง หรือว่าโลกไม่เที่ยง ก็ตาม ชาติก็ยังคงมีอยู่ ชราก็ยังคงมีอยู่ มรณะก็ยังคงมีอยู่ ไสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ยังคงมีอยู่ ซึ่ง (ความทุกข์เหล่านี้แหละ) เป็นสิ่งที่เราบัญญัติให้กำจัดเสียในปัจจุบันที่เดียว ฯลฯ”

“ฉะนั้น เธอทั้งหลาย จงจำปัญหาที่เราไม่พยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่ไม่พยากรณ์ และจงจำปัญหาที่เราพยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่พยากรณ์เกิด อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ (คือ) ทิฏฐิว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ เพราะเหตุไรเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะซอมนั้น ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ไม่เป็นไปเพื่ออนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ (คือ) ซอว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงพยากรณ์ เพราะประกอบด้วยประโยชน์ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ เป็นไปเพื่ออนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”¹⁷²¹

1721 ม.ม.๑๓/๑๕๐-๑๕๒/๑๔๗-๑๕๓

อีกแห่งหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่า สิ่งทีพระองค์ตรัสรู้มีมากมาย แต่ทรงนำมาสอนเพียงเล็กน้อย เหตุผลที่ทรงกระทำเช่นนั้น ก็เพราะทรงสอนแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ใช้แก้ปัญหาได้ และสิ่งที่ประกอบด้วยประโยชน์ใช้แก้ปัญหาได้นั้น ก็คือ อริยสัจ ๔ ทำนองเดียวกับที่ตรัสในพุทธพจน์ข้างต้นนั้น ดังความในบาลีว่า

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าสิสพาวน ใกล้พระนครโกสัมพี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหยิบใบประดู่ลายจำนวนเล็กน้อย ถือไว้ด้วยฝ่าพระหัตถ์ แล้วตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายสำคัญว่าอย่างไร ใบประดู่ลายเล็กน้อย ที่เราถือไว้ด้วยฝ่ามือ กับใบที่อยู่บนต้นทั้งป่าสิสพาวน ไหนจะมากกว่ากัน?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใบประดู่ลายจำนวนเล็กน้อย ที่พระผู้มีพระภาคทรงถือไว้ด้วยฝ่าพระหัตถ์ มีประมาณน้อย ส่วนที่อยู่บนต้น ในสิสพาวนนั้นแล มากกว่าโดยแท้

“ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้อย่างแล้ว มิได้บอกแก่เธอทั้งหลาย มีมากมายกว่า; เพราะเหตุไรเราจึงมิได้บอก เพราะสิ่งนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ มิใช่หลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่ออนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน

“ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าที่เราบอก เราบอกว่า นี่ทุกข์ เราบอกว่า นี่ทุกขสมุทัย เราบอกว่า นี่ทุกขนิโรธ เราบอกว่า นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา; เพราะเหตุอะไรเราจึงบอก ก็เพราะข้อนี้ประกอบด้วยประโยชน์ ข้อนี้เป็นหลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ข้อนี้เป็นไปเพื่ออนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน ฉะนั้น เราจึงบอก;

“เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย เธอพึงกระทำความเพียร เพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”¹⁷²²

อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมจำเป็น ทั้งสำหรับบรรพชิต และคฤหัสถ์ พระพุทธเจ้าจึงทรงย้ำ ให้ภิกษุทั้งหลาย สอนให้ชาวบ้านรู้เข้าใจอริยสัจ ดังบาลีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าหนึ่งเหล่าใด ที่พวกเขาพึงอนุเคราะห์ ก็ดี เหล่าชนที่พอจะรับฟังคำสอน ก็ดี ไม่ว่าจะเป็นมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ เป็นสาลโหด ก็ตาม พวกเขาพึงชักชวน พึงสอนให้ดำรงอยู่ ให้ประดิษฐานอยู่ ในการตรัสรู้ตามเป็นจริง ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ”¹⁷²³

ความหมายของอริยสัจ

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นของแท้ของแท้อย่างนั้น ไม่คลาดเคลื่อนไปได้ ไม่กลายเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ...

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอริยะ ในโลก พร้อมทั้งเทวะ ทั้งมาร ทั้งพรหม ในหมู่ประชาพร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวะและมนุษย์ ฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัจ (เพราะเป็นสิ่งที่ตถาคต ผู้เป็นอริยะ ได้ตรัสรู้ และได้แสดงไว้)”¹⁷²⁴

¹⁷²² ส.ม.๑๙/๑๗๑๒-๓/๕๔๘-๙

¹⁷²³ ส.ม.๑๙/๑๗๐๖/๕๔๔

¹⁷²⁴ ส.ม.๑๙/๑๗๐๗-๘/๕๔๕ (ความในวงเล็บ เป็นข้อความของอรรถกถา – ส.อ.ม/๔๑๑)

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้ อริยสัง ๔ นี้ตามเป็นจริง พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้นำมา เรียกว่าเป็น อริยะ”¹⁷²⁵

คัมภีร์วิสุทธิมคค์ อรรถาธิบายในบาลีมาแสดงความหมายของอริยสัง รวมได้ ๔ นัย คือ¹⁷²⁶

๑. สังขะที่พระอริยะตรัสรู้ (ดูเชิงอรรถ)
๒. สังขะของพระอริยะ (บาลีนัยที่ ๒)
๓. สังขะที่ทำให้เป็นอริยะ (บาลีนัยที่ ๓)
๔. สังขะอย่างอริยะ คือ แท้ แน่นนอน (บาลีนัยที่ ๑)

สำหรับความหมายของอริยสังแต่ละข้อ พึงทราบตามบาลี ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขอริยสัง คือ ชาติ (ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) ก็เป็นทุกข์ พยาธิ (ความเจ็บไข้) ก็เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) ก็เป็นทุกข์ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ถึงนั้น ก็เป็นทุกข์ โดยย่อ (โดยใจความ) อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขสมุทัยอริยสัง คือ ตัณหา ช้นำให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยนั้นทีราคะ ซึ่งครุ่นใคร่ใฝ่หาในอารมณ์ต่างๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขนิโรธอริยสัง คือ การที่ตัณหานั้นแลดับไปได้ ด้วยการสำรอกออกหมดไม่มีเหลือ การสละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่ห่วงเหนียวพัวพัน

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”¹⁷²⁷

ขยายความออกไปอีกเล็กน้อย ดังนี้

๑. ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์ หรือสภาพที่ทนได้ยาก ได้แก่ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ กล่าวให้ลึกลงไปอีก หมายถึง สภาพของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ในกฎกรรมตาแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสาร และความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มอิมแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และที่อาจเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ยึดติดถือมั่นไว้ด้วยอุปาทาน

¹⁷²⁵ ส.ม.๑๙/๑๗๐๓/๕๔๓ (นี่ถือตามที่อ้างใน วิสุทธิ.๓/๗๘ แต่ในบาลีฉบับอักษรไทย ไม่มีคำว่า “อริย” จึงต้องแปลว่า “เพราะได้ตรัสรู้ อริยสัง ๔ นี้ ตามเป็นจริง ตถาคต จึงได้นำมา เรียกว่าเป็น อรหันตสัมมาสัมพุทธะ”)

¹⁷²⁶ วิสุทธิ.๓/๗๘ (วิสุทธิมคค์ อรรถาธิบายความหมายนัยที่ ๑ ด้วยว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระอริยะทั้งหลาย ย่อมแทงตลอดซึ่งสังขะเหล่านี้ เหตุนี้จึงเรียกว่า อริยสัง” แต่บาลีนี้ หาไม่พบในพระไตรปิฎกที่มีอยู่; ส่วนความหมายนัยที่ ๔ เราแปล “อริยะ” ว่าประเสริฐ จึงแปลอริยสังว่า ความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงอันประเสริฐ แต่ของท่านแปลตรงตามพุทธพจน์ว่า ความจริงที่แท้)

¹⁷²⁷ เช่น ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร; วินย.๔/๑๔/๑๘; ส.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; และที่ ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๙๘-๖๐๑/๕๐๖-๕๐๗; อภิ.วิ.๓๕/๑๔๕-๑๖๒/๑๒๗-๑๓๖ เป็นต้น

๒. ทุกขสมุทัย เรียกสั้นๆ ว่า สมุทัย แปลว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ ความอยาก ที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการที่มีเรา ซึ่งจะเสพ ที่จะได้ จะเป็น จะไม่เป็น อย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่งร้อน รำรอน กระวนกระวาย ความทวงแทน เกลียดชัง หวั่นกลัว หวาดระแวง ความเบื่อหน่าย หรือความคับข้องติดขัด ในรูปใดรูปหนึ่ง อยู่ตลอดเวลา ไม่อาจปลดปล่อยโล่งเบา เป็นอิสระ สดชื่น เบิกบานได้ อย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง ไม่รู้จักความสุข ชนิดที่เรียกว่า ไร้ไฟฟ้า และไม่อดเพื่อ

๓. ทุกขนิโรธ เรียกสั้นๆ ว่า นิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ภาวะที่เข้าถึง เมื่อกำจัดอวิชชา สำรอก ตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาข่มใจ หรือฉุดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความเบื่อหน่าย หรือความคับข้องติดขัดอย่างใดๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ สงบ ปลอดโปร่งโล่งเบา ผ่องใส เบิกบาน เรียกสั้นๆ ว่านิพพาน

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้นๆ ว่า มรรค แปลว่า ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์ หรือข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือทางประเสริฐ มีองค์ประกอบ ๘ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึงนิโรธ โดยไม่ติดข้อง หรือเอียงไปหาที่สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความหมกมุ่นในกามสุข) และอัตตทกิลมถานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือ บีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน)

อริยสังกับปฏิจจสมุปปาท

ในหนังสือนี้ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปปาทไว้มาก และหลายอย่าง ทั้งอริยสัง และปฏิจจสมุปปาท ต่างก็เป็นหลักธรรมสำคัญ

เมื่อมีผู้ถามว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร?” อาจตอบว่า ตรัสรู้ อริยสัง ๔ หรืออาจตอบว่า ตรัสรู้ปฏิจจสมุปปาท ก็ได้ คำตอบทั้งสองนั้น ต่างก็มีพุทธพจน์เป็นที่อ้างอิงยืนยันได้

ข้อควรทราบ ก็คือ คำตอบทั้งสองอย่างนั้น ตามที่จริงแล้ว ก็ถูกต้องด้วยกัน และมีความหมายลงกันได้ เป็นอันหนึ่งอันเดียว กล่าวคือ ปฏิจจสมุปปาทก็เป็นเนื้อหาสำคัญของอริยสัง และอริยสังก็มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปปาท เรื่องนี้เป็นอย่างไร พึงพิจารณาเริ่มตั้งแต่หลักฐานที่มาในคัมภีร์

คัมภีร์วินัยปิฎก¹⁷²⁸ เล่าเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เริ่มต้นเมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ กำลังทรง เสวยวิมุตตนิสุข และพิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปปาท ทั้งโดยอนุโลม (กระบวนเกิดทุกข์) และโดยปฏิโลม (กระบวนดับทุกข์) ตลอดเวลา ๑ สัปดาห์ ครั้นสิ้นระยะเสวยวิมุตตนิสุข ๗ สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารภการที่จะ ทรงประกาศธรรมแก่ผู้อื่นต่อไป ทรงพระดำริว่า:

“ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ฯลฯ สำหรับหมู่ประชา ผู้เรื้องรมย์ รื่นระเวงอยู่ในชาติย สุวานะอันนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา ปฏิจจสมุปปาท; แม้สุวานะนี้ ก็เห็นได้ยากนัก กล่าวคือ...นิพพาน”¹⁷²⁹

¹⁷²⁸ ดู วินย.๔/๑-๗/๑-๘

¹⁷²⁹ ดู วินย.๔/๑-๗/๑-๘

ส่วนในพระสูตร¹⁷³⁰ เมื่อปรากฏข้อความเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนนี้ ก็จะเล่าความแนวเดียวกัน เริ่มแต่พุทธดำริที่เป็นเหตุให้เสด็จออกผนวช การเสด็จออกผนวช การทรงศึกษาในสำนักกอาฬารดาบส และอุททกดาบส การบำเพ็ญและการละเลิกทวารกิริยา การทรงกลับเสวยพระกระยาหาร แล้วบรรลุมาน และตรัสรู้วิชา ๓

ในตอนตรัสรู้ มีข้อความที่ตรัสเล่าว่า

“ครั้นเราบริโภคอาหาร มีกำลังขึ้นแล้ว สัตว์จากกาม สัตว์จากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...ทุติยฌาน...ตติยฌาน...จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข...มีอุเบกขา เป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่”

“เวลานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควรแก่งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ได้น้อมจิตไปเพื่ออุปเพณีสถาบันสุตติญาณ ก็ระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก (วิชาที่ ๑)...ได้น้อมจิตไปเพื่อจตุตถฌาน ก็มองเห็นหมู่สัตว์ ที่จตุตถฌานอยู่ (วิชาที่ ๒)...ได้น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ ก็รู้ชัดตามเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเราเห็นอย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นแล้ว จากกามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ (วิชาที่ ๓)...”¹⁷³¹

ต่อจากนี้ ก็มีคำบรรยายพุทธดำริในการที่จะทรงประกาศธรรม ซึ่งมีข้อความอย่างเดียวกับในวินัยปิฎก ที่ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้นนั้น

จะเห็นว่า วินัยปิฎกเล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ ระยะเวลาวิมุตตีสุข (ซึ่งอรรถกถาว่า ๗ ลับดาห์) เริ่มแต่พิจารณาทบทวนปัจจุจสมุปบาท จนถึงทรงพระดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปัจจุจสมุปบาท และนิพพาน ที่ได้ทรงตรัสรู้

ส่วนพระสูตรเล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้เป็นลำดับมา จนถึงตรัสรู้วิชา ๓ แล้วข้ามระยะเวลาวิมุตตีสุข ทั้งหมดไป มาลงที่พุทธดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปัจจุจสมุปบาท และนิพพาน เช่นเดียวกัน

ผู้ถือเอาความตอนทรงพิจารณาทบทวนปัจจุจสมุปบาท ในวินัยปิฎก และพุทธดำริปรารภการประกาศธรรม ทั้งในวินัยปิฎก และในพระสูตร ย่อมกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ปัจจุจสมุปบาท

ส่วนผู้พิจารณาความในพระสูตร เฉพาะเหตุการณ์ตอนตรัสรู้วิชา ๓ และจับเฉพาะวิชาที่ ๓ อันเป็นตัวการตรัสรู้แท้ๆ (เฉพาะวิชา ๒ อย่างแรก ยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้ และไม่จำเป็นสำหรับนิพพาน) ก็ได้ความหมายว่า ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ จึงหลุดพ้นจากอาสวะ

อย่างไรก็ดี คำตอบทั้งสองนั้น แม้จะถูกต้องทั้งคู่ แต่ก็มีความหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษกว่ากัน และขอบเขตบางแง่ที่กว้างขวางกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจ เพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแยะเป็นคนละหลัก

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็นได้ง่าย เพื่อความรวบรัด ขอให้ดูหลักอริยสัจ เทียบกับหลักปัจจุจสมุปบาท ดังนี้

๑. สมุทวาร: อวิชชาเกิด → สังขารเกิด → ฯลฯ →ชาติเกิด → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส เกิด

๒. นิโรธวาร: อวิชชาดับ → สังขารดับ → ฯลฯ → ชาติดับ → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ

¹⁷³⁰ ดู ม.ม.๑๒/๓๑๗-๓๒๖/๓๑๗-๓๓๓; ๔๑๑-๔๒๙/๔๔๒-๔๖๐; ม.ม.๑๓/๔๘๙-๕๐๙/๔๔๓-๔๖๒; ๗๓๘-๗๕๗/๖๖๙-๖๘๗

¹⁷³¹ ที่มาเดิม

ข้อ ๑. คือ **ปฏิจจสมุปบาทสมุทวาร** แสดง *กระบวนการเกิดทุกข์* เท่ากับรวมอริยสังข์ข้อ ๑ (ทุกข์) และ ๒ (สมุทัย) ไว้ในข้อเดียวกัน แต่ในอริยสังข์ แยกเป็น ๒ ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย (ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ) ที่เป็นผลปรากฏ ออกไปตั้งต่างหาก เป็นอริยสังข์ข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบ ซึ่งจะต้องแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับมาหาท่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ตั้งเป็นข้อที่ ๒ ในฐานะเป็นการสืบสาวหาต้นเหตุของปัญหา

ข้อ ๒. คือ **ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร** แสดง *กระบวนการดับทุกข์* เท่ากับ อริยสังข์ข้อที่ ๓ (นิโรธ) แสดงให้เห็นว่า เมื่อแก้ปัญหาก็ต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหานั้นก็ดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย

แม้ว่าโดยตรง ปฏิจจสมุปบาทนี้ จะตรงกับอริยสังข์ข้อที่ ๓ แต่ก็ถือว่ากินความรวมถึงอริยสังข์ข้อที่ ๔ ได้ด้วย เพราะกระบวนการดับสลายตัวของปัญหา ย่อมมุ่งชี้แนวทางดำเนินการ หรือวิธีการทั่วไป ที่จะต้องลงมือปฏิบัติ ในการจัดการแก้ปัญหา นั้นไปด้วยในตัว กล่าวคือชี้ให้เห็นว่าจะต้องทำอะไรบ้าง ณ จุดใดๆ

เมื่อสรุป *อริยสังข์* ให้เหลือน้อยลงอีก ก็ได้ ๒ ข้อ คือ

- ฝ่ายมีทุกข์ (ข้อ ๑ และ ๒) กับ
- ฝ่ายหมดทุกข์ (ข้อ ๓ และ ๔)

ปฏิจจสมุปบาท ๒ นั้นนั้น ในที่บางแห่ง เป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ข้อที่ ๒ และ ๓ ตามลำดับ คือ

- ปฏิจจสมุปบาท สมุทวาร ถือเป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ ข้อที่ ๒ (สมุทัย)
- ปฏิจจสมุปบาท นิโรธวาร เป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ ข้อที่ ๓ (นิโรธ)¹⁷³²

แต่ในคำจำกัดความข้างต้น แสดงเฉพาะต้นเหตุอย่างเดียว ว่าเป็นสมุทัย และการดับต้นเหตุ ว่าเป็นนิโรธ ทั้งนี้เพราะต้นเหตุเป็นกิเลสตัวเด่น เป็นตัวแสดงที่ปรากฏชัด หรือเป็นขั้นออกโรงแสดงบทบาท จึงจับเอาเป็นจุดที่พุ่งความสนใจ อย่างไรก็ดี กระบวนการที่พร้อมทั้งโรง รวมถึงหลังฉาก หรือหลังเวทีด้วย ย่อมเป็นไปตามกระบวนการปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง

ส่วนแง่ที่ปฏิจจสมุปบาท กับอริยสังข์ พิเศษ หรือแปลกจากกัน พอสรุปได้ ดังนี้

๑. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่าง
 - *ปฏิจจสมุปบาท* แสดงความจริง ตามกระบวนการของมันเอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วนๆ
 - *อริยสังข์* เป็นหลักความจริง ในรูปแบบที่เสนอต่อปัญญามนุษย์ ในการที่จะสืบสวนค้นคว้า และทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

โดยนัยนี้ *อริยสังข์* จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหาสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสาวหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ไข ไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียด หรือจุดที่ต้องแก้ไข และกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการ จนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น

แล้วโดยนัยเดียวกัน จึงเป็นหลักธรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอน เพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างมีระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน

¹⁷³² ดู ส.นิ.๑๖/๒๕๑-๒๕๒/๑๒๖-๑๒๘; เป็นต้น

ส่วน **ปฏิจจนสมุปปาท** เป็นตัวกระบวนธรรมแกนกลางของอริยสัจ และเป็นเนื้อหาทางวิชาการ ที่จะต้องศึกษา ในเมื่อต้องการเข้าใจอริยสัจให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวน หลังจากตรัสรู้ใหม่ๆ

๒. ข้อที่แปลก หรือพิเศษกว่ากัน อย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิจจนสมุปปาทฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสัจ ข้อที่ ๓ และ ๔ (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก. เมื่อเทียบกับอริยสัจ ข้อ ๓ (นิโรธ) จะเห็นว่า

ปฏิจจนสมุปปาท นิโรธวาร กล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงสภาวะของตัวนิโรธ หรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ ในพุทธดำริ เมื่อจะทรงประกาศธรรม จึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น ๒ ตอน คือ

- ตอนแรก กล่าวถึง **ปฏิจจนสมุปปาท** อย่างข้างต้น
- ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า “แม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน”

นี้แสดงว่า ทรงแยกธรรมที่ตรัสรู้เป็น ๒ อย่าง คือ ปฏิจจนสมุปปาท กับ นิโรธ (นิพพาน)

ส่วน**อริยสัจ** ข้อที่ ๓ คือ นิโรธ มุ่งแสดงตัวสภาวะของนิโรธเป็นสำคัญ แต่มีความหมายเล็งไปถึงกระบวนการเข้าถึงนิโรธแฝงอยู่ด้วย

ข. แม้ว่าปฏิจจนสมุปปาท ฝ่ายนิโรธวาร จะกินความรวมถึงอริยสัจ ข้อ ๔ คือ มรรค ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะ

- ปฏิจจนสมุปปาทแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วนๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้ระบุลงไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องทำให้รายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอะไร กระบวนการอย่างนั้นจึงจะเกิดขึ้น มีลำดับขั้นการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่างๆ ในการกระทำ คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะ เพื่อการปฏิบัติได้อย่างได้ผล เหมือนแพทย์รู้วิธีแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้
- ส่วนในอริยสัจ มีหลักข้อที่ ๔ คือ มรรค ซึ่งจัดขั้นไว้ เพื่อวัตถุประสงค์ในทางปฏิบัติของมนุษย์ โดยเฉพาะ ให้เป็นสัจจะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อปฏิบัติที่พิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่านำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

อริยสัจข้อที่ ๔ คือ มรรค นี้ แสดงหลักความประพฤติปฏิบัติไว้อย่างละเอียดกว้างขวางพิสดาร ถือว่าเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมด ของพระพุทธศาสนา เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลางๆ

เมื่อเทียบหลักอริยสัจ กับปฏิจจนสมุปปาท ถือว่า

- **ปฏิจจนสมุปปาท**เป็น**มัชฌิมาธรรมเทศนา** คือ หลักธรรมที่แสดงเป็นกลางๆ หรือธรรมสายกลาง ตามที่ธรรมชาติเป็นอยู่เป็นไปตามธรรมดาของมัน ครอบคลุมอริยสัจ ๓ ข้อแรก
- ส่วนอริยสัจ ข้อที่ ๔ **มรรค** เป็น **มัชฌิมาปฏิปทา** คือ ทางสายกลาง สำหรับมนุษย์ที่จะปฏิบัติ เพื่อให้ผลเกิดขึ้นแก่ตนโดยเป็นไปตามธรรมดานั้น เป็นเรื่องส่วนพิเศษ ซึ่งท่านจัดแถมให้

รวมความว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระองค์ได้ตรัสแสดงไว้ ที่เป็นหลักใหญ่มี ๒ นัย คือ ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน กับ อริยสัจ ๔ ทั้งสองนัย ว่าโดยสาระแล้ว เป็นอันเดียวกัน แต่พิจารณาต่างแง่กันคือ

๑. **ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน** ตรัสในคราวปรารภที่จะทรงเริ่มประกาศธรรมว่า สิ่งที่ตรัสรู้ลึกซึ้ง ยากยิ่งนักที่สัตว์ทั้งหลายจะเข้าใจ การตรัสในแง่นี้ หมายความว่า ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน เป็นส่วนเนื้อหาของสาระของการตรัสรู้ หรือพูดให้สัมพันธ์กับนัยที่สองว่า เป็นส่วนแก่นแท้ของอริยสัจ เป็นด้านธรรมชาติและธรรมดาของมัน เป็นตัวแท้ๆ ล้วนๆ ของธรรม ซึ่งเข้าใจได้ยากอย่างยิ่ง

๒. **อริยสัจ ๔** ตรัสในคราวทรงเล่าลำดับแห่งการปฏิบัติจนตรัสรู้ของพระองค์เอง และในคราวทรงแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่น เริ่มแต่ในปฐมเทศนา การตรัสในแง่นี้ หมายความว่า อริยสัจ ๔ คือธรรมที่ได้ตรัสรู้ทั้งหมด ซึ่งปรากฏในรูปลักษณะที่จัดเข้าลำดับเป็นกระบวนการขั้นตอน โดยคำนึงถึงความสามารถที่จะเข้าใจและการใช้ประโยชน์ของมนุษย์ เพื่อมุ่งให้สอนเข้าใจง่าย และปฏิบัติได้ผล

พูดอีกอย่างหนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน เป็นแต่ธรรมล้วนๆ ตามธรรมชาติ ส่วนอริยสัจ ๔ คือธรรมในรูปที่มนุษย์จะเข้าไปเกี่ยวข้อง หรือที่นำเสนอในเชิงที่เอื้อต่อความเข้าใจและการใช้ประโยชน์ของมนุษย์

พร้อมนั้นก็พูดได้ว่า อริยสัจ ๔ คือธรรมทั้งหมด มีจุดซึ่งเป็นแก่นแท้เข้าใจยากที่สุดอยู่ที่ปฏิจจสมุปบาทและนิพพานเท่านั้น

ถ้าเข้าใจปฏิจจสมุปบาทและนิพพานแล้ว ก็เป็นอันเข้าใจพุทธธรรมทั้งหมด (คือรวมทั้งอริยสัจ ๔ ด้วย)

กิจในอริยสัจ

สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งเกี่ยวกับอริยสัจ คือ การรู้ และทำหน้าที่ต่ออริยสัจแต่ละข้อให้ถูกต้อง ในการแสดงอริยสัจ ก็ดี ในการปฏิบัติธรรมตามหลักอริยสัจ ก็ดี จะต้องให้อริยสัจแต่ละข้อสัมพันธ์ตรงกันกับหน้าที่หรือกิจต่ออริยสัจข้อนั้น จึงจะชื่อว่าเป็นการแสดงอริยสัจ และเป็นการศึกษาปฏิบัติธรรมโดยชอบ มิฉะนั้น จะทำให้เกิดความผิดพลาด ทั้งในความเข้าใจ และการประพฤติปฏิบัติ

แม้แต่ความเข้าใจผิดบางอย่างเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น เห็นว่าพระพุทธศาสนาสอนให้มองโลกในแง่ร้าย เป็นต้น ก็เกิดจากการไม่เข้าใจเรื่องกิจในอริยสัจนี้ด้วย

กิจในอริยสัจ คือ หน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง หรือหน้าที่ต่ออริยสัจข้อนั้นๆ มี ๔ อย่าง ตามบาลีว่า¹⁷³³

๑. ทุกขัง อริยสัจจํ ปริณฺเฑยฺย ทุกขอริยสัจ ควรกำหนดรู้¹⁷³⁴
 ๒. ทุกขสมุทฺทโย อริยสัจจํ ปหฺตตพฺพํ ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ ควรลละ
 ๓. ทุกขนิโรโธ อริยสัจจํ สจฺฉิกถตพฺพํ ทุกขนิโรธอริยสัจ ควรทำไห้แจ้ง
 ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจํ ภเวตพฺพํ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ควรเจริญ
- จับมาเรียงให้ดูง่าย ดังนี้

¹⁷³³ มาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งได้แสดงที่มาแล้ว

¹⁷³⁴ "ควรกำหนดรู้" เป็นคำแปลที่คุ้นกันมาของ "ปริณฺเฑยฺย" มักรู้สึกันว่าเข้าใจยาก อาจทับศัพท์ว่า "พึงปริณฺเฑยฺย" หรือควรรู้เท่าทัน

๑. **ปริญา** การกำหนดรู้ หรือรู้เท่าทัน เป็นกิจใน **ทุกข** หมายถึง การศึกษาให้รู้จัก ให้เข้าใจสภาวะที่เป็นทุกข ตามที่มันเป็นของมัน พุดง่าย ๆ ว่า การทำความเข้าใจปัญหา และกำหนดขอบเขตของปัญหาให้ชัดเจน จัดเป็นขั้นเริ่มต้น ที่จะช่วยให้การดำเนินการขั้นต่อไป เป็นไปได้ และตรงปัญหา

๒. **ปหานะ** การละ เป็นกิจใน **สมุทัย** หมายถึง การกำจัดเหตุแห่งทุกข ทำสิ่งที่ เป็นสาเหตุแห่งทุกขให้หมดสิ้นไป พุดง่าย ๆ ว่า การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา

๓. **สังจิกิริยา** การทำให้แจ้ง เป็นกิจใน **นิโรธ** หมายถึง การประจักษ์แจ้ง หรือบรรลุถึงภาวะดับทุกข พุดง่าย ๆ ว่า การเข้าถึงภาวะที่แก้ไขปัญหาได้เสร็จสิ้น ภาวะหมดปัญหา หรือภาวะปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ

๔. **ภาวนา** การเจริญ เป็นกิจใน **มรรค** แปลตามตัวอักษรว่า การทำให้มีให้เป็นขึ้น คือ ทำให้เกิดขึ้น และเจริญเพิ่มพูนขึ้น หมายถึง การฝึกอบรมพัฒนาตามข้อปฏิบัติของมรรค การลงมือปฏิบัติตามมรรควิธีที่จะกำจัดเหตุแห่งทุกข พุดง่าย ๆ ว่า การกระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย หรือการกำหนดวางรายละเอียดวิธีปฏิบัติแล้วลงมือแก้ไขปัญหา

กิจทั้ง ๔ นี้ เป็นข้อที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง และเสร็จสิ้น ในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ให้ตรงข้อกัน

ในการปฏิบัติจริงนั้น การจะทำหน้าที่ได้ถูกต้อง ต้องอาศัยความรู้ หรือญาณ **การรู้จักในอริยสัจ** เรียกว่า **กิจญาณ** (บาลี = กิจจญาณ) เมื่อเอาญาณมาเชื่อมโยงอริยสัจแต่ละข้อ เข้ากับกิจของมัน ก็จะเห็นเป็นลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติ ซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นวิธีการสำหรับแก้ปัญหาได้ทุกระดับ ดังนี้

๑. **กิจญาณ ใน ทุกข** (รู้ว่าทุกข ฟังปริญา) คือ รู้สภาวะที่เป็นทุกข รู้สภาพอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข รู้ตำแหน่งแห่งที่ของทุกข ซึ่งจะต้องรู้ตามสภาพที่แท้จริงของมัน (คือ ไม่ใช่รู้ตามที่เรายากให้มันเป็น หรือตามที่เรากลียดชังมัน เป็นต้น) ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นแกลง หรือสำรวจปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจ และรู้ขอบเขต

๒. **กิจญาณ ใน สมุทัย** (รู้ว่าสมุทัย ฟังปหาน) คือ รู้สิ่งที่ เป็นสาเหตุแห่งทุกข ซึ่งจะต้องกำจัดเสีย ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นสืบค้น วิเคราะห์ และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดให้หมดสิ้นไป

๓. **กิจญาณ ใน นิโรธ** (รู้ว่านิโรธ ฟังสังจิกิริยา) คือ รู้ภาวะดับทุกข ซึ่งจะต้องทำให้ประจักษ์แจ้ง ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นแจ้งรู้ภาวะหมดปัญหา ที่เอาเป็นจุดหมาย ให้เห็นว่า การแก้ไขปัญหานั้นเป็นไปได้ และจุดหมายนั้นควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จ โดยรู้เข้าใจอยู่ว่า การเข้าถึงจุดหมายนั้น จะสำเร็จ หรือเป็นไปได้อย่างไร

๔. **กิจญาณ ใน มรรค** (รู้ว่ามรรค ฟังภาวนา) คือ รู้มรรค คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข ซึ่งจะต้องฝึกฝนปฏิบัติพัฒนาเจริญเดินหน้าไป ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นกำหนดวาง หรือรับทราบวิธีการ ขั้นตอน และรายละเอียดทั้งหลายในการแก้ไขกำจัดสาเหตุของปัญหานั้น ซึ่งจะต้องลงมือปฏิบัติ หรือดำเนินการต่อไป

พุดีใ้ง่าย คือ รู้ว่า ทุกขหรือปัญหาของเราคืออะไร, ทุกขนั้นเกิดจากอะไร, เราต้องการหรือฟังต้องการผลสำเร็จอะไร และจะเป็นไปได้อย่างไร, เราจะต้องทำอะไรบ้าง

กิจญาณนี้ เป็นอย่างหนึ่ง ใน **ญาณ ๓** ที่เกี่ยวกับอริยสัจ ๔ ซึ่งใช้เป็นเกณฑ์สำหรับวัดความตรัสรู้ กล่าวคือ เมื่อใดรู้อริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ด้วยญาณครบทั้ง ๓ (รวมทั้งหมดเป็น ๑๒ รายการ) แล้ว เมื่อนั้น จึงจะชื่อว่ารู้อริยสัจ หรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว

ญาณ ๓ นั้น เรียกชื่อเต็มว่า **ญาณทัสสนะ อันมีปริวัฏ ๓** หรือปริวัฏ ๓ แห่งญาณทัสสนะ หมายถึง การหยั่งรู้หยั่งเห็นครบ ๓ รอบ กล่าวคือ¹⁷³⁵

๑. **สังญาณ** หยั่งรู้สังจะ คือ ความหยั่งรู้อริยสัง ๔ แต่ละอย่าง ตามที่เป็นๆ ว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา หรือว่า ทุกข์ คืออย่างนี้ๆ เหตุแห่งทุกข์ คืออย่างนี้ๆ ภาวะดับทุกข์ คืออย่างนี้ๆ ทางแก้ไขดับทุกข์ คืออย่างนี้ๆ

สังญาณ ในอริยสัง ครบ ๔ ข้อ ก็เป็นอันครบ ๑ รอบ เป็น **ปริวัฏ ๑**

๒. **กิจญาณ** หยั่งรู้กิจ คือ ความหยั่งรู้หน้าที่ที่จะต้องทำต่ออริยสัง ๔ แต่ละอย่างว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละเสีย เป็นต้น ดังได้อธิบายแล้ว

กิจญาณ ในอริยสัง ครบ ๔ ข้อ ก็เป็นอันครบอีก ๑ รอบ เป็นอีก **ปริวัฏ ๑**

๓. **กตญาณ** หยั่งรู้การอันทำแล้ว คือ ความหยั่งรู้ว่า กิจอันจะต้องทำในอริยสัง ๔ แต่ละอย่างนั้น ได้ทำเสร็จแล้ว คือ รู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ ก็ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยควรละ ก็ได้ละแล้ว นิโรธควรทำให้แจ้ง ก็ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว มรรคควรปฏิบัติ ก็ได้ปฏิบัติแล้ว

กตญาณ ในอริยสัง ครบ ๔ ข้อ ก็เป็นอันครบอีก ๑ รอบ เป็นอีก **ปริวัฏ ๑**

โดยนัยนี้ ญาณ ๓ นั้น ก็เป็นไปในอริยสัง ๔ ญาณละ ๑ รอบ จึงรวมเป็น ๓ รอบ (๓ ปริวัฏ) เรียกเต็มว่า ญาณทัสสนะ มีปริวัฏ ๓

เมื่อแจกแจงอย่างละเอียด ปริวัฏ (วนรอบ) ๓ นี้ แต่ละรอบ ก็คือเป็นไปในอริยสัง ๔ ครบทุกข้อ จึงรวมเป็น ๑๒ รายการ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า มีอาการ ๑๒ จึงพูดให้เต็มว่า ญาณทัสสนะ มีปริวัฏ ๓ มีอาการ ๑๒

พระพุทธเจ้าทรงมีญาณทัสสนะตามเป็นจริง ในอริยสัง ๔ ครบปริวัฏ ๓ มีอาการ ๑๒ คือ ได้ความรู้แจ้งครบ ๑๒ รายการแล้ว จึงปฏิญาณพระองค์ได้ว่า ทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว

หลักญาณทัสสนะ มีอาการ ๑๒ หรือ **ความรู้ครบ ๑๒ รายการ**นี้ ใช้เป็นเกณฑ์ตรวจสอบความสำเร็จในการปฏิบัติการแก้ปัญหาได้ทุกอย่าง

เขียนออกมาเป็น **ญาณทัสสนะ มีปริวัฏ ๓ มีอาการ ๑๒** ตามรายการ ดังต่อไปนี้

ปริวัฏ ที่ ๑	ปริวัฏ ที่ ๒	ปริวัฏ ที่ ๓
สังญาณ ๔ อาการ	กิจญาณ ๔ อาการ	กตญาณ ๔ อาการ
๑. ทุกข์ คือดังนี้	๕. ทุกข์นี้ ควรกำหนดรู้	๙. ทุกข์นี้ ได้กำหนดรู้แล้ว
๒. สมุทัย คือดังนี้	๖. สมุทัยนี้ ควรละเสีย	๑๐. สมุทัยนี้ ได้ละแล้ว
๓. นิโรธ คือดังนี้	๗. นิโรธนี้ ควรทำให้แจ้ง	๑๑. นิโรธนี้ ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว
๔. มรรค คือดังนี้	๘. มรรคนี้ ควรปฏิบัติ	๑๒. มรรคนี้ ได้ปฏิบัติแล้ว

¹⁷³⁵ ญาณ ๓ นี้ มาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งอ้างที่มาแล้ว (เขียนเต็มเลียนบาลี เป็น สังญาณ กิจญาณ กตญาณ)

เขียนให้ดูง่าย อีกแบบหนึ่ง ดังนี้

สัจจะ 4	ญาณ 3		
	สัญญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
ทุกข์	<p>รู้ว่าทุกข์ คือดังนี้</p> <p>= รู้ว่าปัญหาคืออะไร ตัวปัญหาอยู่ที่ไหน</p>	<p>รู้ว่าทุกข์นี้ ควรกำหนดรู้</p> <p>= รู้ว่าปัญหานี้ต้องเข้าใจ สภาพและขอบเขตเป็นต้น ของมัน</p>	<p>รู้ว่าทุกข์นี้ กำหนดรู้แล้ว</p> <p>= รู้ว่าได้เข้าใจสภาพและ ขอบเขตของปัญหาแล้ว</p>
สมุทัย	<p>รู้ว่าสมุทัย คือดังนี้ (รู้ว่าต้นเหตุเป็นเหตุแห่งทุกข์)</p> <p>= รู้ว่าสาเหตุของปัญหา คืออะไร</p>	<p>รู้ว่าสมุทัยนี้ ควรละเสีย (รู้ว่าต้นเหตุต้องละเสีย)</p> <p>= รู้ว่าจะต้องแก้ไข ที่สาเหตุนั้น</p>	<p>รู้ว่าสมุทัยนี้ ได้ละแล้ว (รู้ว่าละต้นเหตุได้แล้ว)</p> <p>= รู้ว่าสาเหตุนั้น ได้แก้ไขกำจัดแล้ว</p>
นิโรธ	<p>รู้ว่านิโรธ คือดังนี้ (รู้ว่านิพพานเป็นภาวะดับทุกข์)</p> <p>= รู้ว่าภาวะหมดปัญหาที่ ต้องการคืออะไร ตนต้องการ หรือควรต้องการอะไร</p>	<p>รู้ว่านิโรธ ควรทำให้แจ้ง (รู้ว่านิพพานควรบรรลุ)</p> <p>= รู้ว่าภาวะนั้น เป็นจุดหมายที่ต้องไปให้ถึง</p>	<p>รู้ว่านิโรธนี้ ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว (รู้ว่าได้บรรลุนิพพานแล้ว)</p> <p>= รู้ว่าได้บรรลุ จุดหมายนั้นแล้ว</p>
มรรค	<p>รู้ว่ามรรค คือดังนี้ (รู้ว่ามรรคมีองค์ 8 เป็นทางดับทุกข์)</p> <p>= รู้ว่าวิธีการแก้ปัญหา เป็นอย่างไร</p>	<p>รู้ว่ามรรค ควรเจริญ (รู้ว่ามรรคมีองค์ 8 ควรปฏิบัติ)</p> <p>= รู้ว่าวิธีการนั้นจะต้องลงมือ ปฏิบัติหรือจัดดำเนินการ</p>	<p>รู้ว่ามรรคนี้ ได้เจริญแล้ว (รู้ว่าได้ปฏิบัติตามมรรคแล้ว)</p> <p>= รู้ว่าได้ปฏิบัติตามวิธีการนั้น เสร็จสิ้นเรียบร้อยแล้ว</p>

อนึ่ง มีข้อควรทราบเพิ่มเติมให้เห็นภาพกว้างออกไป ดังนี้

๑. **ทุกข์** คู่กับกิจ คือ **ปริญา** ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ดังนั้น ทุกข์ และธรรมทั้งหลายที่อยู่ในจำพวกปัญหา หรือเป็นที่ตั้งแห่งปัญหา จึงรวมเรียกว่า **ปริญาไญยธรรม** (ธรรมที่ควรกำหนดรู้)

๒. **สมุทัย** คู่กับกิจ คือ **ปหานะ** ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรละ หรือกำจัด ดังนั้น ตัณหา และธรรมจำพวกที่ทำให้เกิดปัญหา เป็นเหตุแห่งทุกข์ เช่น อวิชชา โลภะ โทสะ อุปาทาน เป็นต้น จึงเรียกรวมว่า **ปหัตตัพพธรรม** (ธรรมที่ควรละ)

๓. **นิโรธ** คู่กับกิจ คือ **สังขิกิริยา** ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง หรือควรบรรลุ ดังนั้น นิพพาน และธรรมจำพวกที่เป็นจุดหมาย หรือเป็นที่แก้ปัญหาก็เรียกรวมว่า **สังขิกัตตัพพธรรม** (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง)

๔. **มรรค** คู่กับกิจ คือ **ภาวนา** ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรเจริญ คือปฏิบัติดำเนินการ ดังนั้น มรรคามีองค์ ๘ และธรรมทั้งหลายที่เป็นพวกข้อปฏิบัติ เป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย จึงรวมเรียกว่า **ภาเวตตัพพธรรม** (ธรรมที่ควรเจริญ)

ธรรมทั้งหมด หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงบรรดามี ย่อมจัดรวมเข้าในประเภทใดประเภทหนึ่ง แห่งธรรม ๔ จำพวกนี้ ไม่มีเหลือ

ในมรรคาแห่งความดับทุกข์ หรือปฏิบัติการแก้ปัญหาก็หลาย ตั้งแต่หยาบจนถึงละเอียด ตั้งแต่ภายนอกจนถึงลึกซึ้งภายใน ผู้ศึกษาที่สนใจ อาจคอยจับธรรมที่ตนเกี่ยวข้อง จัดเข้าในธรรม ๔ ประเภทนี้ได้เสมอ เช่น ในการปฏิบัติขั้นถึงแก่น เอาแต่สาระ พระพุทธเจ้าเคยทรงแสดงธรรม ๔ ประเภทไว้ ดังนี้¹⁷³⁶

๑. (ทุกข์):	ปริญาไญยธรรม	ได้แก่	อุปาทานชั้น ๕
๒. (สมุทัย):	ปหัตตัพพธรรม	ได้แก่	อวิชชา และภวตัณหา
๓. (นิโรธ):	สังขิกัตตัพพธรรม	ได้แก่	วิชา และวิมุตติ
๔. (มรรค):	ภาเวตตัพพธรรม	ได้แก่	สมถะ และวิปัสสนา

แนวอธิบายอริยสัจโดยสังเขป

อรรถกถาที่เคยอ้าง¹⁷³⁷ ได้เปรียบเทียบอริยสัจ ๔ ไว้เป็นข้ออุปมานัยต่างๆ มีบางข้อน่าสนใจ เช่น

ก. ทุกข์	เหมือนโรค	สมุทัย	เหมือนสมุฏฐานของโรค
นิโรธ	เหมือนความหายโรค	มรรค	เหมือนยารักษาโรค
ข. ทุกข์	เหมือนทุพภิกขภัย	สมุทัย	เหมือนฝนแล้ง
นิโรธ	เหมือนภาวะอุดมสมบูรณ์	มรรค	เหมือนฝนดี
ค. ทุกข์	เหมือนภัย	สมุทัย	เหมือนเหตุแห่งภัย
นิโรธ	เหมือนความพ้นภัย	มรรค	เหมือนอุบายให้พ้นภัย
ง. ทุกข์	เหมือนของหนัก	สมุทัย	เหมือนการแบกของหนักไว้
นิโรธ	เหมือนการวางของหนักลงได้	มรรค	เหมือนอุบายวิธีที่จะเอาของหนักลงวาง

¹⁷³⁶ ม.อ. ๑๔/๘๓๑/๕๒๖; อ.จ.ต.ก. ๒๑/๒๕๔/๓๓๓ (เคยอ้าง); ในบาลีนั้น ท่านเรียงภาเวตตัพพธรรม คือ สมถะและวิปัสสนา ไว้ก่อนสังขิกัตตัพพธรรม คือวิชาและวิมุตติ แต่ในที่นี้ จัดเรียงสลับตรงข้าม เพื่อให้เข้าลำดับของอริยสัจ ๔.

¹⁷³⁷ วิสุทธิ. ๓/๑๐๐; วิภังค. ๑.๑๑๔; ปฏิส. ๑.๒๓๙

อุปมาที่ยกมาให้ดูนี้ เป็นคำอธิบายอริยสัจอย่างที่เราเข้าใจได้ง่าย มองเห็นชัดเจนทันที อาจจะถือได้ว่าเพียงพอในตัวแล้ว จะจบเท่านี้ก็คงได้ แต่มีสาระบางอย่างซึ่งหากนำมาแสดงไว้ อาจจะช่วยให้เจริญปัญญามากขึ้น จึงขออธิบายเพิ่มเติมอีกตามสมควร

คัมภีร์วิสุทธิมรรค สัมโมทวิโนทนี และสัทธัมมปกาสินี¹⁷³⁸ ได้ชี้แจงเหตุผลไว้อย่างน่าฟังว่า เหตุใดพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงอริยสัจ ๔ ไว้ โดยเรียงลำดับข้ออย่างที่เรารู้กันอยู่ที่นี่ ข้อความที่ท่านกล่าวไว้ แม้จะสั้น แต่มีสาระหนักแน่น จึงขอนำมาเป็นคำความสำหรับกล่าวถึงอริยสัจ ๔ โดยสังเขป ต่อไปนี้

ก) ยกทุกข์ขึ้นพูดก่อน เป็นการสอนเริ่มจากปัญหา เพื่อใช้วิธีการแห่งปัญญา

๑. **ทุกข์** คือปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ เป็นเรื่องบีบคั้นชีวิตจิตใจ มีอยู่ทั่วไปแก่ทุกคน เกิดขึ้นแก่ใครเมื่อใด ก็เป็นจุดสนใจ เป็นของเด่นชัดแก่ผู้นั้นเมื่อนั้น แต่ที่จริง ถึงจะไม่มองเฉพาะครั้งเฉพาะคน แม้มองกว้างออกไปในหมู่ชนน้อยใหญ่ จนถึงทั้งโลก ก็เห็นชัดถึงปัญหาชีวิตของมนุษย์ และทุกข์ภัยใหญ่น้อย ที่ปรากฏขึ้นมา และเป็นไปอยู่เรื่อยๆ ตลอดเวลา เป็นธรรมดา พุดขึ้นมา ก็ชัดเจน เห็นง่าย เป็นจุดสนใจอย่างยั่งยืน ยกขึ้นเป็นข้อปรารภได้เรื่อยไป โดยเฉพาะเหมาะที่จะใช้เป็นจุดเริ่มต้นในการแสดงธรรม

ยิ่งกว่านั้น ทุกข์เป็นของน่าเกลียดน่ากลัว และน่าตกใจสำหรับคนจำนวนมาก ทั้งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยง ก็ไม่ยอมยอได้ ยิน ดั่งจะเห็นคนที่กำลังเพลิดเพลิมหลุมหลุมหมัวเมา ไม่ตระหนักรู้ว่าตนเองกำลังมีปัญหา และกำลังก่อปัญหา เมื่อมีผู้มาชี้ปัญหาให้ ก็จะกระทบใจ ทำให้สะดุ้งสะเทือน และเกิดความไหวหวั่น สำหรับคนที่อยู่ในภาวะเช่นนั้น พระพุทธเจ้าทรงสอนปรารภเรื่องทุกข์เพื่อกระตุ้นเตือนให้เขาจงใจได้คิด เป็นทางที่จะเริ่มต้นพิจารณาแก้ปัญหาด้วยความทุกข์กันได้ต่อไป

เมื่อแสดงอริยสัจโดยตั้งต้นที่ทุกข์ ก็เป็นการสอนที่เริ่มจากปัญหา เริ่มจากสิ่งที่มองเห็นกันอยู่ เข้าใจง่าย เริ่มจากเรื่องที่น่าสนใจ และโดยเฉพาะเป็นการสอนเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคน ไม่ใช่เรื่องเลื่อนลอย ไม่ใช่เรื่องคิดเพื่อฝัน หรือสักว่าพูดดีฟังปาก เมื่อพูดกับใครก็เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคนนั้น เมื่อพูดเป็นกลางๆ ก็เกี่ยวข้องกับทุกคน

พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องทุกข์ มิใช่เพื่อให้เป็นทุกข์ แต่เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นที่จะดับทุกข์ เพราะทรงรู้ว่าทุกข์หรือปัญหานั้น เป็นสิ่งที่แก้ไขได้ ดับได้ มิใช่เป็นของเที่ยงแท้แน่นอนที่จะต้องคงอยู่ตลอดไป ชีวิตนี้ ที่ยังคับข้อง ก็เพราะมีทุกข์มีปัญหาคอยรบกวนอยู่ ถัดดับทุกข์แก้ปัญหาลแล้ว หรือได้สร้างความสามารถในการดับทุกข์แก้ปัญหาลไว้พร้อมแล้ว ชีวิตก็ปลอดโปร่งโล่งเบา พบสุขแท้จริง

แต่การดับทุกข์ หรือแก้ปัญหานั้น มิใช่ทำได้ด้วยการหลบเลี่ยงปัญหา หรือปิดตาไม่มองทุกข์ ตรงข้ามต้องใช้วิธีรับรู้รู้หน้าเผชิญดูมัน การรับรู้รู้หน้า มิใช่หมายความว่าเข้าไปแบกทุกข์ไว้ หรือจะให้ตนเป็นทุกข์ แต่เพื่อรู้เท่าทัน จะได้แก้ไขกำจัดมันได้ พุดง่าย ๆ ว่า ไม่ใช่ไปเอาทุกข์มาใส่ใจ แต่เอาปัญญาไปแก้ไขจัดการ

การรู้เท่าทันนี้ คือการทำหน้าที่ต่อทุกข์ให้ถูกต้อง ได้แก่ทำ**ปริญญา** คือ ใช้ปัญญาดูห้วงรอบ ทำความเข้าใจสภาวะของทุกข์ หรือปัญหานั้น ให้รู้ว่าทุกข์หรือปัญหาของเรานั้น คืออะไรกันแน่ อยู่ที่ไหน (บางทีคนชอบหลบเลี่ยงทุกข์หนีปัญหา และทั้งที่รู้ว่าหนีปัญหา แต่จะจับให้ชัด ก็ไม่รู้ว่าปัญหาของตนนั้นคืออะไร ได้แต่เห็นคลุมๆ เกรือๆ หรือพราสับสน) มีขอบเขตแค่ไหน เมื่อกำหนดจับทุกข์ได้อย่างนี้ ก็เป็นอันเสร็จหน้าที่ต่อทุกข์ เหมือนแพทย์ตรวจอาการจรรู้โรค รู้จุดที่เป็นโรคแล้ว ก็หมดภาระไปขึ้นหนึ่ง

¹⁷³⁸ วิสุทธิ.๓/๘๑; ภิภังค.อ.๑๑๒; ปฎิสิ.อ.๖๓,๒๓๓ (ข้อความอย่างเดียวกันทั้งสามคัมภีร์ เป็นการตัดลอกกันไปเท่านั้นเอง)

เราไม่มีหน้าที่กำจัดทุกข์ เพราะทุกข์จะดับที่ตัวมันเองไม่ได้ ต้องแก้ที่เหตุของมัน ถ้าจะละทุกข์ที่ตัวทุกข์ ก็เหมือนรักษาโรคที่อาการ เช่น ให้ยาระงับอาการไว้ ก็ไม่ใช่แก้โรคได้จริง ต้องค้นหาสาเหตุต่อไป

แพทย์เรียนรู้โรค ต้องเรียนรู้เรื่องราวอันเป็นที่ตั้งของโรคด้วย ฉันทได้ ผู้จะดับทุกข์ เมื่อเรียนรู้ทุกข์ ก็ต้องเรียนรู้เกี่ยวกับชีวิตอันเป็นที่ตั้งของทุกข์ ซึ่งรวมถึงสภาวะของสังขารโลกที่เกี่ยวข้องด้วย ฉันทนั้น

สาระสำคัญของอริยสัจข้อที่ ๑ คือ รับรู้ความจริงเกี่ยวกับทุกข์ตามที่มันเป็นอยู่ และมองดูรู้จักชีวิต รู้จักโลกตามที่มันเป็นจริง

ข) ค้นเหตุปัจจัยให้พบด้วยปัญญา ไม่มีมหาที่ซัดทอด

๒. **สมุทัย** คือ เหตุแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา เข้ามาตอนนี้ เพราะเป็นเรื่องที่ถึงลำดับ คือ เมื่อต้องการดับทุกข์ ก็ต้องกำจัดสาเหตุของมัน เมื่อกำหนดหรือจับได้แล้วว่าทุกข์หรือปัญหาของตนคืออะไร เป็นอย่างไร อยู่ที่ไหนแล้ว ก็ถึงเวลาที่จะสืบสาวหาสาเหตุต่อไป เพื่อจะได้ทำกิจแห่งปหานะ คือ ละหรือกำจัดมันเสีย

อย่างไรก็ตาม แม้เมื่อค้นหาสาเหตุ คนก็มักเลี่ยงหนีความจริง ชอบมองออกไปข้างนอก หรือมองให้ไกล ตัวจากที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยมักมองหาตัวการข้างนอกที่จะซัดทอดได้ หรือถ้าจะเกี่ยวกับตัวเอง ก็ให้เป็นเรื่องห่างไกลออกไป จนรู้สึกว่ามันพ้นจากความรับผิดชอบของตน

สิ่งที่มักถูกซัดทอดให้เป็นสาเหตุนั้น ปรากฏออกมาเป็นลัทธิที่ผิด ๓ ประเภท คือ¹⁷³⁹

๑) **บุพเพกตวาท** ลัทธิกรรมเก่า ถือว่า สุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ปางก่อน ไม่ว่าจะพบทุกข์เจอสุขอะไร ก็ยกให้เป็นเรื่องกรรมเก่า

๒) **อิศวรนิรมิตวาท** ลัทธิพระเป็นเจ้า ถือว่า สุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่ ไม่ว่าจะหนีเรื่องร้ายหรืออยากได้เรื่องดี ก็หวังบารมีเทพเจ้า

๓) **อเหตุวาท** ลัทธิคอยโชค ถือว่า สุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นไปเอง แล้วแต่โชคชะตาที่เลื่อนลอย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย อะไร จะดีหรือร้าย ทำอะไรไม่ได้ วารอให้ถึงคราว ก็จะเป็นไปเอง

ทางธรรมปฏิเสidlัทธิเหล่านี้ เพราะขัดต่อกฎธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย แต่ให้มองหาสาเหตุของทุกข์ตามกฎธรรมดาที่ว่ามัน โดยมองเหตุปัจจัย เริ่มที่ตัวคน และในตนเอง ได้แก่ **กรรม** คือการกระทำ การพูด การคิด ที่ดีหรือชั่ว ซึ่งได้ประกอบแล้ว และกำลังประกอบอยู่ และที่ได้สั่งสมไว้เป็นลักษณะนิสัย ตลอดจนการตั้งจิตวางใจต่อสิ่งทั้งหลาย และการมีความสัมพันธ์อย่างถูกต้อง หรือผิดพลาด กับเหตุปัจจัยในบรรดาสภาพแวดล้อม

ในขั้นพื้นฐาน ท่านกล่าวถึงลงไปอีกว่า **ตัณหา** ความทะยานอยาก ที่ทำให้วางใจ วางตัว ปฏิบัติตน แสดงออก สัมพันธ์ และกระทำต่อชีวิตและโลกอย่างไม่ถูกต้อง อย่างไม่เป็นไปด้วยความรู้ตามเป็นจริง แต่เป็นไปด้วยความยินดียินร้าย ชอบชัง เป็นต้น ตลอดจนกิเลสปกป้องตัวตนทั้งหลาย เช่น ความกลัว ความถือตัว ความริษยา ความหวาดระแวง ฯลฯ ที่สืบเนื่องมาจากตัณหานั้นแหละ คือที่มาแห่งปัญหาความทุกข์ของมนุษย์

¹⁷³⁹ เช่น อง.ติ.ก.๒๐/๕๐๑/๒๒๒; อภิ.วิ.๓๕/๔๔๐/๔๙๖; ม.ญ.๑๔/๒-๑๑/๑-๑๓ (เคยอ้างแล้ว ในบทว่าด้วยเรื่องกรรม); ชุ.ชา.๒๘/๕๒-๖๕/๒๓-๓๐; ๗๗๑/๒๖๐-๕; ชา.อ.๘/๖๗-๗๓; อิศวรนิรมิตวาท เรียกอีกอย่างว่า อิศวรกรณวาท หรือ อิศรานิรมิตวาท หรือ อิศร-กุตติวาท; โดยเฉพาะ **บุพเพกตวาท** พึงระวังแยกจากหลักธรรมของพุทธศาสนาให้ดี ขอย้ำว่า เรื่องนี้สำคัญมาก ดูเหมือนชาวพุทธจำนวนมากจะพยายามหลบเลี่ยงไม่ยอมมองดูหลักพุทธศาสนาข้อนี้ การที่ท่านย้ำไว้ในคัมภีร์ตั้งหลายแห่ง น่าจะเป็นข้อสำคัญ ซึ่งหากศึกษาให้ดี อาจช่วยให้ความกระจ่างเกี่ยวกับหลักกรรมในพุทธศาสนาได้อีกมาก ไม่น่าจะมัวเลี้ยงหลบกันไปมา

วิงค.อ.๖๕๒-๓ ว่า วาที่ ๑ เป็น ลัทธินิครนทร์ ที่ ๒ เป็น ลัทธิพราหมณ์ ที่ ๓ เป็น ลัทธิอาชีวก หนึ่งใน ชุ.ชา.๒๘/๖๑-๖๔/๒๕-๒๖ จัดอุจเฉทวาท เข้าชุดมิจฉวาทะเหล่านี้ รวมเป็น ๔ วาที่.

ตัณหา มี ๓ อย่าง คือ **กามตัณหา** ออยากกาม ได้แก่ ออยากได้ออยากเอาอยากเสพ อย่างหนึ่ง **ภวตัณหา** ออยากภพ ได้แก่ ออยากเป็นนั่นเป็นนี่ ออยากคงสถานะอยู่ตลอดไป ออยากมีชีวิตนิรันดร อย่างหนึ่ง **วิภวตัณหา** ออยากลี้ภพ ได้แก่ ปรารถนาภาวะมลายสิ้นสูญ อย่างหนึ่ง และลี้กลงไปให้ชัตกว่านั้น ก็ดูที่กระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาท ก็จะเห็นตั้งแต่ **อวิชชา** ซึ่งเป็นมูลของตัณหา ว่าเป็นที่ไหลเนื่องมาแห่งปัญหาประดาทุกข์นั้น

เมื่อใด กำจัดอวิชชาตัณหา ที่เป็นต้นตอของปัญหา และซึ่งเป็นสาเหตุของความทุกข์ได้แล้ว มนุษย์ไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกิเลสปกป้องเบ่งขยายตัวตนทั้งหลาย เมื่อนั้น เขาก็จะสามารถปฏิบัติต่อชีวิตและสัมพันธ์กับโลก ทั้งส่วนมนุษย์ สัตว์อื่น และธรรมชาติ ด้วยปัญญาที่เข้าใจสภาวะ และรู้เหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ซึ่งทำให้แก้ปัญหาก็จริง อย่างเต็มความสามารถและสติปัญญาของมนุษย์

แม้ความทุกข์จะมีเหลืออยู่ ก็เป็นเพียงทุกข์ตามสภาวะของธรรมดา และทุกข์ที่เหลืออยู่น้อยแล้วนั้น ก็ไม่มีอิทธิพลครอบงำจิตใจของเขาได้ ในเมื่อไม่มีอิทธิพลของตัณหาครอบงำอยู่ใน ภารกิจของเขาจะมีเหลืออยู่เพียงการคอยใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาสถานการณ์และเรื่องราวทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง ให้รู้เข้าใจสภาวะและเหตุปัจจัยตามเป็นจริง แล้วจัดการด้วยปัญญานั้น ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข

แต่ตราบไต กิเลสที่บีบเค้น ครอบงำ และที่ทำให้เอนเอียงทั้งหลาย ยังบีบคั้นบังคับมนุษย์ให้เป็นทาสของมันได้ ตราบนั้น มนุษย์จะไม่สามารถแก้ปัญหาลดทุกข์ได้จริง ไม่ว่าจะแก้ปัญหาภายนอก หรือทุกข์ภายใน แต่ตรงข้าม เมื่อจะแก้ปัญหาก็กลับทำปัญหาให้ยุ่งเหยิงซับซ้อนและขยายตัวมากขึ้น ในรูปเดิมบ้าง ในรูปของปัญหาใหม่ๆ อื่นๆ บ้าง เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นภายใน แทนที่จะดับหรือสามารถลดทอนปริมาณแห่งทุกข์ให้เบาบางลงได้ด้วยปัญญา ก็กลับถูกตัณหาบีบคั้นให้ชดเชยออกไปด้วยการเติมทุกข์ที่ใหญ่กว่าเข้ามา หรือระบายทุกข์นั้นออกไปให้เป็นโทษภัยแก่คนอื่นและแก่สังคม

ความทุกข์และปัญหาของมนุษย์ได้เป็นมา และเป็นอยู่อย่างนี้ ตามอำนาจบงการของตัณหา ที่มีอวิชชาคอยหนุนอยู่ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ค) ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา มีความสุขอย่างอิสระ และทำกิจด้วยกรุณา

๓. **นิโรธ** คือ ความดับทุกข์ หรือภาวะหมดปัญหา: เมื่อได้กล่าวถึงทุกข์ หรือปัญหา พร้อมทั้งสาเหตุ ที่เป็นเรื่องราวไม่น่าพึงใจแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงชโลมดวงใจของเวไนยชน ให้เกิดความเบาใจ และให้มีความหวังขึ้น ด้วยการตรัสอริยสัจข้อที่ ๓ คือ นิโรธ บอกให้รู้ว่า ทุกข์ที่บีบคั้นนั้นดับได้ ปัญหาที่กอดันนั้นแก้ไขได้ ทางออกที่น่าพึงใจมีอยู่ ทั้งนี้ เพราะสาเหตุแห่งปัญหาหรือบรรดาทุกข์นั้น เป็นสิ่งที่แก้ไขกำจัดหรือทำให้หมดสิ้นไปได้

ทุกข์หรือปัญหา ตั้งอยู่ได้ด้วยอาศัยเหตุ เมื่อกำจัดเหตุแล้ว ทุกข์ที่เป็นผล ก็พลอยดับสิ้นไปด้วย เมื่อทุกข์ดับไป ปัญหาหมดไป ก็ถึงภาวะหมดปัญหา มีภาวะรู้ทุกข์ปรากฏขึ้นมาอย่างเป็นไปเอง วุ่นวายกลายเป็นว่าง หลุดโล่ง โปร่งเบา ปลอดภัยไปได้ เป็นอิสระ หมดจด สดใส โดยนัยนี้ นิโรธอริยสัจ จึงตามเข้ามาเป็นลำดับที่ ๓ ทั้งโดยความเป็นไปตามธรรมดาของกระบวนการธรรมเอง และทั้งโดยความเหมาะสมแห่งกระบวนการวิธีการสอน ที่ชวนสนใจ ช่วยให้เข้าใจ สอนได้ผล และชวนให้ก้าวสู่การปฏิบัติเพื่อประจักษ์ผลที่เป็นจริง

เมื่อกำจัดตัณหา พร้อมทั้งกิเลสว่านเครือที่บีบคั้นครอบงำและหลอนล่อจิตลงได้ จิตก็ไม่ต้องถูกทรมานด้วยความเร่าร้อน ร่ารอน กระวนกระวาย ความหวาดหวั่น ความกระทบกระทั่ง ความหงอยเหงา และความเมือหน่าย ไม่ต้องหวังความสุขแบบขอไปทีเพียงด้วยการหนีหลบออกไปจากอาการเหล่านี้ หรือแก้ไขทุกข์ด้วยการหาอะไรมากลบปิดไว้ หรือมาทดแทน หรือหาทางไประบายออกข้างนอก พอผ่านหรือพ้นไปคราวหนึ่งๆ

ด้วยการแก้ไขที่เหตุปัจจัยนี้ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ ปลอดโปร่งโล่งเบา มีความสุขที่ไร้ไฟฟ้า ด้วยไม่ต้อง สะดุดพะพานสิ่งกังวลคั่งค้างใจ สงบ สดชื่น เบิกบาน ผ่องใสได้ตลอดทุกเวลา อย่างเป็นปกติของใจ บรรลุภาวะ สมบูรณ์ของชีวิตด้านใน เป็นอันสำเร็จกิจแห่ง **สังขนิกริยา** คือการประจักษ์แจ้งจุดหมาย

ส่วนอีกด้านหนึ่ง เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสที่บีบคั้นครอบงำหลอนล่อ และเงื่อนไขที่ติดข้องภายใน เป็น อิสระ ผ่องใส โดยไม่มีวิชาที่จะมาแสดงอิทธิพลหลอนนำชักใยอีกต่อไปแล้ว ก็ย่อมมีความหมายว่า ปัญญาได้ หลุดพ้นจากกิเลสที่บดบัง เคลือบคลุม บิดเบือน หรือข่มลี้ บริสุทธิ์เป็นอิสระ จึงทำให้สามารถคิดพิจารณาสิ่ง ทั้งหลายอย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง มองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ และตามเหตุปัจจัย

เมื่อไม่มีวิชาตัดทอนคอยชักพาให้เซว ปัญญาก็เป็นเจ้าการในการชี้แนะพฤติกรรม ทำให้วางใจ ปฏิบัติตน แสดงออก สัมพันธ์กับโลกและชีวิตด้วยความรู้เท่าทันความเป็นจริง นอกจากปัญญานั้นจะเป็นรากฐานแห่งความ บริสุทธิ์เป็นอิสระของจิตในส่วนชีวิตด้านในแล้ว ในส่วนชีวิตด้านนอก ก็ช่วยให้ใช้ความรู้ความสามารถของตนไป ในทางที่เป็นไปเพื่อการแก้ปัญหา เสริมสร้างประโยชน์สุขได้อย่างแท้จริง สถิติปัญญาความสามารถของเขาถูกใช้ให้ เป็นประโยชน์ได้เต็มที่ของมัน ไม่มีอะไรหน่วงเหนี่ยวบิดเบือน เป็นไปเพื่อความดีงามอย่างเดียว จึงเรียกว่าเป็นการ ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หรือชีวิตที่ดำเนินไปด้วยปัญญา

ยิ่งกว่านั้น ในเมื่อจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง เป็นสุขอยู่เป็นปกติเอง ไม่หวังไม่กังวลเกี่ยวกับตัวตน ไม่ ต้องคอยแสวงหาสิ่งเสพ ไม่ต้องคอยปกป้องเสริมความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวตนที่แบกถือเอาไว้แล้ว จิตใจก็เปิด กว้าง แผ่ความรู้สึกอิสระออกไป พร้อมทั้งจะรับรู้สุขทุกข์ของเพื่อนสัตว์โลก และคิดเกื้อกูลช่วยเหลือ โดยนัยนี้ **ปัญญา** จึงได้ **กรุณา** มาเป็นแรงชักนำพฤติกรรมต่อไป ทำให้ดำเนินชีวิตเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่นได้เต็มที่

ในเมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในแง่ของกิเลสที่ห่วงหาผูกพันจะเอาจะได้อะไรเพื่อตัวตนแล้ว ก็สามารถทำการ ต่างๆ ที่ดีงาม บำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นได้อย่างมุ่งแน่วจริงจัง

สำหรับชีวิตด้านใน มีจิตใจอิสระ เป็นสุข ผ่องใส เบิกบาน เป็นความบริบูรณ์แห่งประโยชน์ตน เรียกว่า **อัตตहितสมบัติ** ส่วนชีวิตด้านนอก ก็ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้อื่น เรียกว่า **ปรหิตปฏิบัติ** เข้าคู่กัน เป็นอันครบ ลักษณะของผู้ที่ได้ประจักษ์แจ้งความหมายสูงสุดของนิโรธ

อย่างไรก็ตาม ผู้ดำเนินมรรคาแห่งอารยชน ไม่จำเป็นต้องรอผลจนกว่าจะบรรลุนิพพานที่เป็นความหมาย สูงสุดของนิโรธ เมื่อเดินตามมรรคถูกต้องแล้ว แม้ในระหว่างทาง ก็สามารถประสบผลแห่งการปฏิบัติประจักษ์แก่ ตนได้เรื่อยไป โดยควรแก่การปฏิบัติ ทั้งได้ประโยชน์เอง และทำประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย ดังที่ว่าแล้วนั้น มากและ สูงขึ้นไปตามขั้น ด้วยว่านิโรธนั้น มีลดหลั่นลงมารวมด้วยกันถึง ๕ ระดับ คือ¹⁷⁴⁰

- ๑) **วิกขัมภานนิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยข่มไว้ โดยทำจิตใจให้สงบ เยือกเย็นผ่อนคลายหาย เครียด ปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง หายเร่าร้อนกระวนกระวาย ด้วยวิธีการฝ่ายสมาธิ เฉพาะอย่างยิ่งหมาย เอาสมาธิในระดับฌาน ซึ่งกิเลสถูกทำให้สงบไว้ ได้สวายนิรามิสสุขตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น
- ๒) **ตทังคนิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยองค์ธรรมคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงข้าม เฉพาะอย่างยิ่ง การ รู้จักคิดรู้จักพิจารณา มีปัญญารู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัย และจะ พึงแก้ไขที่เหตุปัจจัย ไม่ขึ้นต่อความอยากความปรารถนาและความหมายมั่นยึดถือของมนุษย์ แล้ววางใจได้

¹⁷⁴⁰ พุ.ปฏิ.๓๑/๖๕/๓๙; ๗๐๔/๖๐๙

ถูกต้อง และปฏิบัติต่อทุกสิ่งด้วยท่าทีแห่งความรู้ความเข้าใจ ทั้งมีจิตใจเป็นอิสระและหวังดีมีน้ำใจ เมื่อปัญญาเห็นแจ่มแจ้งชัดเจนตรงตามสภาวะ ก็เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา ทำให้กิเลสและความทุกข์ดับหายไปได้ตลอดชั่วเวลานั้น มีจิตใจสงบ บริสุทธิ์ เป็นสุข ผ่องใส เบิกบานใจ กับทั้งทำให้จิตประณีตและปัญญาออกมยิ่งขึ้น

๓) **สมุจเจตนิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยตัดขาด คือ บรรลุโลกุตระมรรค ตั้งแต่โสดาปัตติมรรคขึ้นไป ดับกิเลสดับทุกข์ได้เสร็จสิ้นเด็ดขาด ตามระดับของมรรคนั้นๆ

๔) **ปฏิบัติสัทธินิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยสงบระงับไป คือ บรรลุโลกุตระผล เป็นอริยบุคคล ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป กิเลสดับสิ้นไปแล้ว มีความบริสุทธิ์ปลอดโปร่งเป็นอิสระ ตามระดับของอริยบุคคลขั้นนั้นๆ

๕) **นิสสรณนิโรธ** ดับกิเลสด้วยสลัดออกได้ หมายถึงภาวะที่เป็นอิสระปลอดโปร่งอย่างแท้จริง และโดยสมบูรณ์ คือ ภาวะแห่งนิพพาน

ง) ถ้าวางพระรัตนตรัย ก็ไม่รอดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เลิกฝากตัวกับโชคชะตา

๔. **มรรค** คือ ทางดับทุกข์ หรือวิธีปฏิบัติเพื่อกำจัดสาเหตุแห่งปัญหา: เมื่อรู้ทั้งปัญหา ทั้งสาเหตุแห่งปัญหา ทั้งจุดหมายที่เป็นภาวะหมดสิ้นปัญหา ทุกอย่างครบถ้วนแล้ว ก็พร้อมและเป็นอันถึงเวลาที่จะลงมือปฏิบัติ

โดยเฉพาะ แ่งที่สัมพันธ์ใกล้ชิดโดยตรง ก็คือ เมื่อรู้จุดหมายที่จะต้องไปให้ถึง ว่าเป็นไปได้ และคืออะไรแล้ว การปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายนั้น จึงจะพลอยเป็นไปได้ด้วย ถ้าไม่รู้ว่าจุดหมายคืออะไร จะไปไหน ก็ไม่รู้ว่าจะปฏิบัติหรือเดินทางได้อย่างไร ดังนั้น ว่าเป็นโดยความสัมพันธ์ระหว่างข้อธรรมด้วยกัน มรรคย่อมสมควรเข้าลำดับเป็นข้อสุดท้าย

อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยวิธีสอน ตามธรรมดานั้น การปฏิบัติเป็นกิจที่ต้องอาศัยเรี่ยวแรงกำลัง ถ้าผู้ปฏิบัติไม่เห็นคุณค่า หรือประโยชน์ ของสิ่งที่เป็นจุดหมาย ก็ยอมไม่มีกำลังใจจะปฏิบัติ ยิ่งถ้ารู้สึกว่าการปฏิบัตินั้นยาก ก็อาจเกิดความระย่อท้อถอย หรือถึงกับไม่ยอมปฏิบัติ แม้หากปฏิบัติ ก็อาจทำอย่างถูกบังคับ จำใจ ผืนใจ ลักๆ ทำ ไม่อาจดำเนินไปด้วยดี

ในทางตรงข้าม ถ้าเห็นคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งที่เป็นจุดหมายแล้ว เขาย่อมยินดีปฏิบัติ ยิ่งจุดหมายนั้นดีงาม เขายากได้มากเท่าใด เขาก็จะยิ่งมีกำลังใจปฏิบัติด้วยความเข้มแข็งมากเท่านั้น เมื่อเขามีฉันทะจริงจังแล้ว แม้ว่าการปฏิบัติจะยากลำบากเท่าใดก็ตาม เขาก็จะพยายามสู้ทำให้สำเร็จ

การที่พระพุทธเจ้าตรัสนิโรธไว้ก่อนหน้ามรรค ก็เพราะเหตุผลข้อนี้ด้วย คือ ให้ผู้ฟังมีความหวัง และเห็นคุณค่าของนิโรธที่เป็นจุดหมายนั้นก่อน จนเกิดความสนใจกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้วิธีปฏิบัติ และพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติต่อไป เมื่อพระองค์ตรัสแสดงนิโรธ ให้เห็นว่าเป็นภาวะควรบรรลุถึงอย่างแท้จริงแล้ว ผู้ฟังก็ตั้งใจที่จะรับฟังมรรค ด้วยใจมุ่งมั่นที่จะเอาไปใช้เป็นข้อปฏิบัติ และทั้งมีกำลังใจเข้มแข็ง พร้อมที่จะลงมือปฏิบัติตามมรรค และยินดีที่จะเผชิญกับความยากลำบากในการปฏิบัติตามมรรคนั้นต่อไป

เมื่อมองหาเหตุแห่งทุกข์ มนุษย์ชอบมองออกไปหาที่ชัတ်ทอดภายนอก หรือมองให้ไกลจากความรับผิดชอบของตนเท่าที่จะเป็นไปได้ ฉันทะ เมื่อจะแก้ไขทุกข์ มนุษย์ก็ชอบมองออกไปข้างนอก หาที่ปกป้องคุ้มครองให้ตนพ้นภาวะ หรือให้มาช่วยทำการแก้ไขทุกข์แทนให้ ฉันทะนั้น

ว่าโดยลักษณะ การกระทำทั้งสองนั้นก็คล้ายคลึงกัน คือ เป็นการหลบหน้าความจริง ไม่กล้ามองทุกข์ และเลี่ยงหนีการเผชิญความรับผิดชอบ เหมือนคนหนีภัยด้วยความขลาดกลัว หาที่พอบิดตาชุกหน้าไม่ให้เห็นภัยนั้น นี่ก็เอาเหมือนว่าได้พ้นภัย ทั้งที่ทั้งร่างทั้งตัวถูกล่อลวงไว้ใฝ่ในภัยอันตราย

ท่าที่เช่นนี้ ทำให้เกิดนิสัยหวังพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น การอ่อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การบนบานเช่นสรวงสังววย การรอคอยการดลบันดาลของเทพเจ้า หรือนอนคอยโชคชะตา พระพุทธศาสนาสอนว่า สิ่งหวังพึ่งเช่นนั้น หรือการปล่อยตัวตามโชคชะตาเช่นนั้น ไม่เป็นทางแห่งความมั่นคงปลอดภัย ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์แท้จริง

วิธีแก้ไขทุกข์ที่ถูกต้อง คือ มีความมั่นใจในคุณพระรัตนตรัย ทำใจให้สงบและเข้มแข็ง แล้วใช้ปัญญา มองดูปัญหาอย่างมีใจเป็นกลาง ให้เห็นตามสภาวะของมัน และพิจารณาแก้ไขปัญหานั้นที่เหตุปัจจัย

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อมีศรัทธาในพระรัตนตรัย ก็คิดที่จะดำเนินวิธีแก้ไขปัญหาตามหลักอริยสัจ ๔ ประการ คือ กำหนดทุกข์ สืบสาวหาสาเหตุแห่งทุกข์ เล็งรู้ภาวะดับทุกข์ที่จะพึงบรรลุ แล้วปฏิบัติตามวิธีแก้ไขที่ตรงเหตุ ซึ่งพอดีที่จะให้บรรลุจุดหมาย เรียกว่า มรรคมืองค์ ๘ การปฏิบัติเช่นนี้ จึงจะเป็นทางพ้นทุกข์ที่แท้จริง ทั้งนี้ สมดังพุทธพจน์ว่า

“มนุษย์มากมาย ถูกภัยคุกคามแล้ว พากันหาสิ่งต่างๆ มากมาย เป็นที่พึ่ง ยึดเอาภูเขาบ้าง ป่าบ้าง สวนและต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์บ้าง เป็นสรณะ แต่สิ่งเหล่านั้น ไม่เป็นที่พึ่งอันเกษม นั้นไม่ใช่สรณะอันอุดม คนยึดเอาสรณะอย่างนั้น จะพ้นไปจากสรรพทุกข์หาได้ไม่

“ส่วนผู้ใด ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ มองเห็นด้วยปัญญาโดยถ่องแท้ ซึ่งอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ความกำถ่วงทุกข์ และอริยมรรคามีองค์ ๘ อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นี้แหละ คือสรณะอันเกษม นี้คือสรณะอันอุดม คนถึงสรณะอย่างนี้แล้ว ย่อมปลอดภัยพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”¹⁷⁴¹

พระพุทธเจ้า เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า มนุษย์ คือเราทุกคนนี้ มีสติปัญญาความสามารถที่อาจฝึกปรือหรือพัฒนาให้บริบูรณ์ได้ สามารถหยั่งรู้สังขารม บรรลุความหลุดพ้นเป็นอิสระไร้ทุกข์ ลอยเหนือโลกธรรม และมีความดีสูงเลิศ ที่แม้แต่เทพเจ้าและพรหมก็เคารพบูชา ดังมีพระบรมศาสดาเป็นองค์นำ

มนุษย์ทั้งหลาย ที่หวังพึ่งเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น ถ้ารู้จักฝึกอบรมตนให้ดีแล้ว ก็ไม่มีสิ่งใดที่เพาะและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นจะทำได้ เหมือนดั่งที่กรรมดีและจิตปัญญาที่พัฒนาดีแล้วของมนุษย์เองจะสามารถทำ

พระธรรม เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า ความจริง หรือสังขารม เป็นภาวะที่ดำรงอยู่โดยธรรมดา สิ่งทั้งปวงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ถ้ารู้จักมองดูรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่มันเป็นจริง นำความรู้อริยธรรม คือความจริงนั้นมาใช้ประโยชน์ ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้เท่าทันสภาวะ และกระทำการที่เหตุปัจจัย ก็จะแก้ไขทุกข์ได้ที่ดีที่สุด เข้าถึงธรรม และมีชีวิตที่ดีที่สุด

พระสงฆ์ เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า สังคมดีงาม มีธรรมเป็นฐาน ประกอบด้วยสมาชิกผู้มีจิตใจไว้หรือห่างทุกข์ เป็นอิสระเสรี แม้มีพัฒนาการแห่งจิตปัญญาในระดับแตกต่างกัน แต่ก็อยู่ร่วมกันด้วยดี มีความสมเสมอกัน โดยธรรม มีความสามัคคี ร่วมกัน ร่วมกัน และเกื้อกูลหนุนเสริมกันและกัน ให้ก้าวไปในมรรคาสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้น มนุษย์ทุกคนมีส่วนร่วมอยู่ร่วมสร้างสังคมเช่นนี้ได้ ด้วยการรู้ธรรมและปฏิบัติตามธรรม

¹⁷⁴¹ พุ.ธ.๒๕/๒๔/๔๐ (เคยอ้าง); **พระรัตนตรัย** เป็นหลักใหญ่สามเฒ่า ที่ชาวพุทธพึงระลึกตระหนกอยู่เสมอ คือ

๑. **พุทธ** - **มนุษย์** (ซึ่งถึงศักยภาพสูงสุด ที่มีอยู่ในมนุษย์แต่ละบุคคล)
๒. **ธรรม** - **ธรรมชาติ** (ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ที่รู้แล้ว จะลุลงที่เหนือเหตุปัจจัย)
๓. **สงฆ์** - **สังคม** (สังคมอุดมคติ แห่งอริยชน ผู้ดำเนินอยู่ในขั้นต่างๆ แห่งการรู้ธรรม และก้าวตามวิถีแห่งพุทธะ)

ถ้าไม่มีความมั่นใจในพระรัตนตรัย ก็ต้องพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น เช่นสร้างอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์บนบานเทพเจ้า เป็นต้นต่อไป แต่ถ้ามั่นใจในพระรัตนตรัยแล้ว ก็เรียนรู้หลักการดับทุกข์แก้ปัญหาคด้วยปัญญาที่รู้เหตุปัจจัยตามหลักอริยสังค และปฏิบัติตามวิธีการพัฒนาตัวคนของมรรคในพระพุทธศาสนา

จ) ทางของอารยชนกว้างและสว่าง ทั้งพึ่งตนได้ และคนทั้งหลายก็ช่วยหนุนกัน

บุคคลที่มีศรัทธาแน่นแน่มั่นใจในพระรัตนตรัยโดยสมบูรณ์ เลี่ยงชักจูงภายนอก หรือแม้แต่ความผันผวนแปรปรวนในชีวิต ที่เรียกว่าโลกธรรม หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่าโชคเคราะห์ทั้งหลาย ไม่อาจทำให้หวั่นไหวคลอนแคลนได้

จิตใจของเขาเป็นเหมือนคนมีสุขภาพดี แข็งแรง ช่วยตัวเองได้ตลอดเวลา¹⁷⁴² ไม่ต้องหวังพึ่งอำนาจดลบันดาลจากภายนอก เขาหวังผลจากกรรม คือการกระทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุปัจจัย ทั้งมีปัญญาเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจหลักการแก้ไขปัญหาคดับทุกข์ตามแนวทางแห่งสังคธรรมที่เรียกว่า อริยสังค ๔ ประการอย่างชัดเจน และดำเนินวิธีแก้ไขปัญหาคดับทุกข์นั้น ตามมรรคที่เรียกว่า อารยอัษฎางคิมรรค เดินหน้าแน่วไป

บุคคลเช่นนี้ ท่านเรียกว่า เป็นผู้เข้าสู่กระแสแห่งทางดับทุกข์ ไปสู่ความเป็นอิสระเสรีที่แท้จริง เริ่มเข้าสังกัดในสังคแห่งอารยชน เป็นคนมีการศึกษา เรียกว่า อริยบุคคลชั้นที่หนึ่ง มีชื่อเฉพาะว่า **โสดาบัน**

ส่วนคนทั้งหลายนอกจากนั้น ผู้ยังว่ายวน หมุนเวียนอยู่ในใต้กระแสครอบงำของโลกธรรม หวั่นไหวไปตามโชคเคราะห์ มีศรัทธาที่ยังอ่อนแอ ไม่มั่นใจตนเองบนฐานแห่งคุณพระรัตนตรัย จิตใจเหมือนคนที่มักเจ็บไข้ช้อดแอต ช่วยตัวเองไม่ค่อยได้ ต้องคอยอาศัยผู้อื่นอยู่ตลอดเวลา

คนเช่นนี้ อย่างเก่ง ยามดี ก็เข้มแข็ง แต่พอถูกมารลุ่มชีวิตอย่างแรง ก็ทรวงตัวอยู่ไม่ไหว ต้องเลือกระหว่างการทนทุกข์ทรมานแสนสาหัส หรือหันไปหากามสุขที่แรงขึ้น มีสิ่งมีนเมาเสพติด เป็นต้น หรือยอมพึ่งพาลิงคักคิลิทธิ ขอบ้านจาดลบันดาลบ้าง หวังผลจากมงคลบ้าง จากโชคชะตาบ้าง พอกลบเกลื่อนชดเชยปลุกปลอบกันไป¹⁷⁴² ด้วยไม่รู้ทางออกที่ถูกต้อ ยังไม่มองคู้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย ทำใจให้ลอยพ้นกระแสโลกไม่ได้

ในการดำเนินชีวิต คนในระดับการพัฒนาขั้นนี้ ก็จะเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง ถ้าไม่อยู่ข้างมัวเมากามสุข เห็นแก่จะเสพบารุงบารอดตน ก็เียงไปข้างเข้มงวดบีบรัดตนเองด้วยระบบหรือแบบแผนวิธีที่ถือมั่นเอาไว้โดยมกาย ไม่ดำเนินตรงไปในมัชฌิมาปฏิปทา

คนเหล่านี้มีชื่อเรียกว่าเป็น**ปุถุชน** ถ้าเป็นคนห่างไกลอารยธรรม มีดบอดเสียทีเดียว ไม่รู้จักคู้ชีวิตดำเนินชีวิตโดยสักว่าตถนหาพาไป ไม่ใช้ความคิดไม่ใช้ปัญญา พร้อมทั้งจะเบียดเบียนไม่ว่าใครๆ เพื่อเห็นแก่ตน ก็เรียกว่า **อัมธพาลปุถุชน**

¹⁷⁴² เรื่องนี้ ว่าตามแนวปฏิบัติของชาวพุทธ ยอมรับความจริงว่า เมื่อยังไม่เป็นโสดาบัน ย่อมเป็นการยากนักที่คนจะช่วยเหลือตัวเองในทางจิตใจได้ตลอดไปทุกเวลา ดังนั้น สำหรับคนที่ยังหวังพึ่งอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การดลบันดาล และโชคชะตา ท่านจึงใช้วิธีเบนทิศทางเข้ามาสู่ธรรม ด้วยการแปรวิธีแก้ แทนที่จะให้ไปสะเดาะเคราะห์บวงสรวงอ้อนวอน ก็ให้สะเดาะอย่างใหม่ โดยให้ผู้นั้นทำการเสียสละตนในทางที่เป็นคุณประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ไปบริจาคบารุงสาธารณกุศล ไปสละแรงงานทำสาธารณประโยชน์ เป็นต้น

แม้แต่**หมอบุ** ที่ใจมาจากพุทธ ก็จะมีแนะนำให้แก้ไขโชคชะตา ด้วยการไปทำบุญทำทาน รักษาศีล รักษาอุโบสถ เป็นต้น การที่ให้ทำเช่นนั้น บางทีท่านลึกลับลึกลงไปถึงว่า บัดนี้ เทพให้เทวาคที่เข้ออนวอนหวังพึ่งนั้น โดยเฉพาะในประเทศไทยนี้ ล้วนเป็นผู้ที่ได้นับถือพระพุทธศาสนากันทั้งหมดทั้งสิ้นแล้ว (ส่วนมากก็เป็นชาวพุทธตั้งแต่ครั้งยังเป็นมนุษย์) ดังนั้น เทพเหล่านั้นจึงพอพระทัยที่จะเห็นคนทำสิ่งที่ตั้งมเป็นคุณประโยชน์ ยิ่งกว่าจะไปทำอะไรที่เหลวไหลไร้สาระ.

แต่ถ้าเป็นผู้รู้จักอารยธรรม ได้แล้วเสี่ยงกุญแจของอริยชนแล้ว เริ่มดำเนินชีวิตดีงาม มีศีลธรรม ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ หรืออย่างน้อยดำรงอยู่ในสาระแห่งศีล ๕ ก็ได้ชื่อว่าเป็น **กัลยาณปุถุชน** คือ ปุถุชนที่ดีงาม หรือเป็น **สุตวันต์อริยสาวก** คือผู้สดับศาสนาแห่งอารยชน ตั้งต้นที่จะเดินเข้ามาใกล้อริยมรรคา

ข้อปฏิบัติเพื่อกำจัดเหตุแห่งทุกข์ หรือวิธีแก้ไขปัญหานี้ เรียกชื่อว่า **มรรค** เพราะเป็นเหมือนหนทางที่นำไปสู่จุดหมาย ชื่อว่า **มืองค์ ๘** เพราะเป็นทางสายเดียว แต่มีส่วนประกอบ ๘ อย่าง

การเดินทางสู่จุดหมายจะสำเร็จได้ ต้องอาศัยองค์ประกอบทั้ง ๘ อย่างนั้น ทำหน้าที่คอยเสริมกัน และประสานสอดคล้องพอเหมาะพอดี

ความพอเหมาะพอดี และตรงสู่เป้าหมายนี้ อาศัยปัญญาที่เห็นชอบ หรือรู้เข้าใจถูกต้อง ช่วยส่องช่วยชี้ นำให้ มรรคนั้นจึงมี **สัมมาทิฐิ** เป็นองค์ประกอบข้อแรก

ในฐานะเป็นข้อปฏิบัติพอเหมาะพอดีที่จะให้เล่นตรงสู่เป้าหมาย มรรคนั้นจึงเรียกว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** แปลว่า **ทางสายกลาง** ซึ่งสังเกตง่าย ๆ ด้วยลักษณะที่ไม่เอียงเข้าหาที่สุดทั้งสอง คือ มิใช่เห็นแก่จะแสวงหาสิ่งเสพมาบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มัวเมาหมกมุ่นอยู่ในกามสุข โดยไม่คำนึงถึงใครอื่น และมีใจหันเหไปสุดทางตรงข้าม มุ่งหน้าทำการบีบรัดเข้มงวดเอากับตนเอง หาทุกข์มาทับถมตัว เหมือนดังว่าเมื่อหน่วยเกลียดชังตัวตน

การปฏิบัติตามมรรคนั้น จะเริ่มต้นได้ และจะดำเนินต่อไปด้วยดี ต้องอาศัยปัจจัย ๒ อย่าง เป็นชื่อชนวน และเป็นเครื่องหล่อสนับสนุน เรียกว่า **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒** ประการ

อย่างแรก เป็น**ปัจจัยภายนอก** หรือปัจจัยทางสังคม ได้แก่ **ปรโตโฆสะที่ดี** คือ เสียง หรือการชักนำแรงกระตุ้นเร้า และอิทธิพลจากผู้อื่น โดยเฉพาะที่เรียกว่า **กัลยาณมิตร** เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ พระภิกษุสงฆ์ คนมีชื่อเสียงที่ประสบความสำเร็จด้วยความดี และบุคคลอื่นๆ ผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นแบบอย่างที่ดีงาม นำเลื่อมใส ทั้งที่ใกล้และไกล ซึ่งจะช่วยอบรมสั่งสอน และแนะนำ ให้คำปรึกษาหารือ หรือเร้าใจตั้งใจให้ใฝ่ในสิ่งดีงาม และให้มีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ด้วยอาศัยศรัทธา คือความเชื่อ ความเชิดชูนิยมนับถือ เป็นสื่อชักนำ ตลอดจนช่วยกระตุ้นชี้แนะ ให้รู้จักคิดรู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงด้วยตนเอง

อย่างที่สอง เป็น**ปัจจัยภายใน** หรือองค์ประกอบในตัวบุคคล ได้แก่ **โยนิโสมนสิการ** คือ การทำในใจ โดยแยกกาย หรือความฉลาดคิด คิดเป็น คิดถูกวิธี รู้จักคิด รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้ตรงตามสภาวะและตามเหตุปัจจัยของมัน

เมื่อมีปัจจัย ๒ อย่างนี้ช่วยปลุกเร้าและส่งเสริมสัมมาทิฐิ ก็มั่นใจได้มากกว่า การปฏิบัติธรรม หรือการดำเนินชีวิต จะอยู่ในแนวทางที่ถูกต้อง กุศลธรรมทั้งหลาย ที่เป็นองค์มรรคข้ออื่นๆ ก็จะเจริญออกมาไปกับปัญญาด้วย เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข ทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่น พร้อมทั้งเดินหน้าไปสู่จุดหมายของพุทธศาสนา

โดยนัยนี้ ศรัทธาที่มั่นคงในพระรัตนตรัย ความรู้ในอริยสัจ และการปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา คือ มรรคามืองค์ ๘ นี้ จึงเป็นเครื่องป้องกัน หรืออย่างน้อยก็บรรเทาการดำเนินชีวิต การปฏิบัติต่อความทุกข์ และการแก้ไขปัญหานั้นทางที่ผิดทุกอย่างทุกด้าน

ทั้งนี้ ไม่ว่าจะทางผิวนั้นจะมีมาในรูปแบบใดๆ เช่น ในรูปของการสืบทอดพลังเพื่อนปล่อยตัวปล่อยใจให้เลื่อนลอยไหลไปตามอำนาจของความทุกข์ความคับแค้นโศกเศร้าบ้าง การหลอกตัวเองให้ลืมทุกข์ด้วยการกดตัวให้จมลึกลงไปใกามสุขมากยิ่งขึ้นบ้าง การหันไปหวังพึ่งอำนาจเร้นลับภายนอก อ้อนวอนสิ่งดลบันดาล หรือรอคอยโชคชะตาบ้าง การประกอบทุจริตต่างๆ บ้าง การหันออกไปรุกรานระบายทุกข์แก่ผู้อื่น เทียบเบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่คนทั้งหลายบ้าง การเคียดแค้นชิงชังเมื่อตัว หันกลับเข้ามาบีบบังคับทรมาณลงโทษตนเองบ้าง

มรรค ซึ่งหนุนด้วยศรัทธาที่ถูกต้องนี้ ทำให้ดำรงอยู่ในสุจริต ประพฤติการที่เกื้อกูล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ทำให้เผชิญสถานการณ์ต่างๆ ด้วยความเข้มแข็งมั่นคง มีใจสงบ ดำเนินชีวิต แก้ไขปัญหา ดับทุกข์ได้ ด้วยความมีสติ ใช้ปัญญา และเพียรพยายามจัดการไปตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย

แม้อย่างอ่อนแอที่สุด เมื่อไม่อาจช่วยตนเองได้ลำพัง ก็รู้จักเลือกหากัลยาณมิตร ที่จะช่วยปลุกเร้าใจให้กล้าหาญในกุศลธรรม และที่จะช่วยชี้แนะให้เกิดปัญญามองเห็นเหตุปัจจัย เพื่อแก้ไขได้โดยถูกต้อง

กิจหรือหน้าที่ต่อมรรค ได้แก่ *ภาวนา* คือ การพัฒนา ฝึกปรือ ทำให้เป็นในให้มี ปฏิบัติ หรือลงมือทำ แต่การเรียกมรรค ว่าเป็นข้อปฏิบัติ หรือเป็นการปฏิบัติธรรม บางครั้ง ก็ทำให้เข้าใจความหมายของมรรคแคบเกินไป ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นความเข้าใจผิดอย่างหนึ่ง

ความจริงนั้น มรรคมีความหมายครอบคลุมธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ครอบคลุมคำว่าจริยธรรม หรือเป็นระบบจริยธรรมทั้งหมด ครอบคลุมการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงามทั้งหมด ดังชื่อที่ใช้เรียกมรรคอย่างหนึ่งว่า *พรหมจริยะ* หรือ *พรหมจรรย์* ซึ่งแปลได้ว่า การครองชีวิตประเสริฐ หรือชีวิตประเสริฐนั่นเอง

องค์ประกอบทั้ง ๘ ของมรรค สามารถนำไปแยกแยะกระจายเนื้อหาออกและจัดรูปร่างระบบใหม่ โดยมีจุดเน้นจุดย้ำต่างแห่งต่างที่กัน ให้สอดคล้องเหมาะสมกับการดำเนินชีวิต และการปฏิบัติธรรมระดับนั้นๆ ดังตัวอย่างที่เห็นง่ายๆ เช่นว่า

- จัดให้เหมาะสำหรับประชาชนทั่วไป โดยเน้นความประพฤติที่แสดงออกภายนอกมากกว่าเรื่องทางจิตใจ ชุดหนึ่งเรียกว่า *กุศลกรรมบถ ๑๐*
- จัดแสดงตามแนวการปฏิบัติชนิดที่มุ่งตรงเข้าสู่จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา โดยเน้นหลักธรรมระดับวิปัสสนาปัญญา ชุดหนึ่งเรียกว่า *วิสุทธิ ๗* อย่างนี้เป็นต้น

ฉ) เมื่อพระรัตนตรัย พาเข้าและสืบไปในไตรสิกขา มรรคก็พัฒนาสู่จุดหมาย

ในบรรดาหมวดธรรม ชุดธรรม หรือระบบการปฏิบัติที่จัดรูปออกมาจากองค์มรรคทั้งหมดนั้น หมวดธรรม หรือระบบปฏิบัติที่ถือได้ว่าเป็นระบบกลาง หรือเป็นพื้นฐาน กว้างขวางครอบคลุม และใช้เป็นมาตรฐานของการปฏิบัติมากที่สุด ก็คือ ระบบที่เรียกว่า *สิกขา ๓* หรือ *ไตรสิกขา* ซึ่งแปลง่ายๆ ก็คือ การศึกษา ๓ ส่วน

แม้ว่าไตรสิกขาจะจัดรูปออกมาจากมรรค แต่ความสำคัญของไตรสิกขานั้น เข้าคู่เทียบเท่ากับมรรคเลยทีเดียว ดังจะเห็นว่า มรรค เป็นทางดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือระบบการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือจะให้ตรงกว่านั้นว่าเป็นเนื้อหาของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ส่วนไตรสิกขา เป็นระบบการศึกษา หรือระบบการฝึกฝนอบรมพัฒนาคนให้มีชีวิตที่ดีงาม หรือให้มีการดำเนินชีวิตที่ดีงามนั้น

หลักทั้ง ๒ นี้ เนื่องจากอยู่ด้วยกัน เพราะเมื่อมีการศึกษา มีการฝึกฝนอบรมพัฒนา ก็เกิดเป็นการดำเนินชีวิตที่ดี หรือการดำเนินชีวิตที่ดีก็เกิดมีขึ้น ดังนั้น เมื่อฝึกด้วยไตรสิกขา มรรคก็เกิดมีขึ้น หรือว่า เมื่อคนฝึกตนด้วยไตรสิกขา ชีวิตของเขาก็พัฒนาไปในมรรค เท่ากับพูดว่า การฝึกไตรสิกขา ก็เพื่อให้มรรคเกิดขึ้น

แท้จริงนั้น เนื้อหาสาระของมรรคและไตรสิกขา ก็อันเดียวกันนั่นเอง ฝึกอันใด ก็ได้อันนั้น หรือฝึกสิ่งใด สิ่งนั้นก็เจริญงอกงามขึ้น และการฝึกหรือการศึกษานั้น ก็ไม่แยกจากการดำเนินชีวิต แต่เนื่องอยู่ด้วยกันกับการดำเนินชีวิต การศึกษาเป็นการพัฒนาชีวิต หรือที่แท้ ชีวิตที่ดี ก็คือชีวิตที่ศึกษานั้นเอง

เมื่อมั่นใจในพระรัตนตรัย ไม่มีวัลลภเลพะวักพะวนอยู่กับการหวังพึ่งปัจจัยภายนอกทั้งหลายแล้ว ด้วยศรัทธาที่เข้าทาง เป็นสัมมาทิฐินี้ ใจก็มุ่งมาอยู่กับการเรียนรู้หลักการดับทุกข์แก้ปัญหาด้วยปัญญารู้เหตุปัจจัยตามหลักอริยสังข แล้วก็ปฏิบัติตามวิธีพัฒนาตัวคนที่เป็นมรรค นี่ก็คือเข้าสู่ไตรสิกขา

พอเริ่มต้น ตั้งตัวได้แล้ว ศรัทธาในพระรัตนตรัยนี้ ก็หนุนนำให้เดินหน้าก้าวไปในไตรสิกขา พัฒนาองค์มรรคให้เจริญงอกงามขึ้นไป ๆ จนลู่ถึงจุดหมาย

สิกขา ๓ หรือที่นิยมเรียกว่า ไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งมักเรียกกันให้ง่าย ๆ สะดวก ๆ ว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา**

๑. อธิศีลสิกขา คือ การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ ได้แก่ รวมองค์มรรคข้อ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ว่าโดยสาระ ก็คือ การดำรงตนด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่และความรับผิดชอบทางสังคมให้ถูกต้อง รู้จักปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อม หรือต่อโลก ในทางที่เกื้อกูล มีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีงามเป็นคุณเป็นประโยชน์ มีวิถีชีวิตที่ส่งเสริมสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะทางสังคม ให้อยู่ในภาวะเอื้ออำนวยแก่การที่ทุกๆ คนจะสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือปฏิบัติตามมรรคกันได้ด้วยดี¹⁷⁴³

ศีลเป็นสิกขาขั้นต้นที่สุด จึงมีขอบเขตกว้างขวางมาก แบ่งได้เป็นหลายระดับ ครอบคลุมถึงการแสดงออก และการบังคับควบคุมตนด้านภายนอกทั้งหมด ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทั้งทางสังคมและธรรมชาติ เกณฑ์อย่างต่ำสุดของศีล คือ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น (เช่นเดียวกับไม่เบียดเบียนตนเองด้วย) ไม่ทำลายสภาพแวดล้อมทางสังคม ที่เกื้อกูลแก่ชีวิตที่ดีงาม หรือเกื้อกูลแก่มรรคนั้น

ต่อจากนั้น ได้แก่การฝึกฝนทางวินัยเพื่อความดีงามยิ่งขึ้นไป ถ้าสามารถกว่านั้น ก็ก้าวไปถึงการทำการต่างๆ ที่เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ช่วยสร้างเสริมจัดสรรสภาพแวดล้อม ในทางที่จะปิดกั้นโอกาสแห่งความชั่วร้าย เพิ่มพูนโอกาสแห่งการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติกิจเพื่อความดีงามหรือคุณค่าที่ยิ่งๆ ขึ้นไป

๒. อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่ รวมองค์มรรคข้อ สัมมาวาโยมะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้ามา ว่าโดยสาระ ก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนหรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้ง และตรงตามเป็นจริง

๓. อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกปรือพัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่ รวมองค์มรรค ๒ ข้อแรก คือ สัมมาทิฎฐิ และสัมมาสังกัปปะ โดยสาระ ก็คือ การฝึกอบรมพัฒนาให้เกิดปัญญาบริสุทธิ์ ที่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาวะ ไม่เป็นความรู้ความคิดความเข้าใจที่ถูกบิดเบือน เคลือบคลุม ย่อมลี้ อำพราง หรือพรางมัว เป็นต้น ด้วยอิทธิพลของกิเลส มีวิชาและตถตาเป็นผู้นำ ที่ครอบงำจิตอยู่

การฝึกปัญญาเช่นนี้ ต้องอาศัยการฝึกจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นพื้นฐาน แต่ในเวลาเดียวกัน เมื่อปัญญาที่บริสุทธิ์รู้เห็นตามเป็นจริงนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็กลับช่วยให้จิตนั้นสงบ มั่นคง บริสุทธิ์ ผ่องใสอย่างแนบเนียนยิ่งขึ้น เฉพาะอย่างยิ่ง ทำให้จิตใจเป็นอิสระ และส่งผลออกไปในการดำเนินชีวิต ทำให้วางใจ วางท่าที มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง และใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์ ไม่เอนเอียง ไม่มีกิเลสแอบแฝงนั้น คิดพิจารณาแก้ไขปัญหาต่างๆ ทำกิจทั้งหลายอย่างถูกต้อง ในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขอย่างแท้จริง

¹⁷⁴³ นับเป็นความบกพร่องอย่างยิ่ง ที่มักมองศีลกันเพียงในแง่ลบ อย่างแคบที่สุดคือ มองเป็นข้อห้าม กว้างออกไปหน่อยก็เพียงเป็นการงดเว้น เช่น งดเว้นตามหลักศีล ๕ ไม่มองให้ครบตามความหมายเดิม เช่น ในฝ่ายพระสงฆ์ **ศีล** รวมถึงการประพฤติชอบต่อกันระหว่างอุปัชฌาย์อาจารย์กับศิษย์ ดังระบุในมหาขันธกะ เป็นต้น แห่งพระวินัยปิฎก ในฝ่ายคฤหัสถ์ **ศีล** รวมถึงการทำหน้าที่ต่อกันระหว่างบิดามารดากับบุตรธิดา สามีกับภรรยา เพื่อนกับเพื่อน ฯลฯ ตลอดจนสังคหวัตถุ ตามหลักคิทธิวินัยในสังคหวัตถุ เป็นต้น

ถ้าพูดตามภาษาของวิชาการสมัยใหม่ ตามหลักวิชาการศึกษาศาสตร์ตะวันตก อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ก็ครอบคลุมการทำให้เกิดพัฒนาการทางสังคม ทางอารมณ์ และทางปัญญา ตามลำดับ เป็นแต่จะแตกต่างกันโดยขอบเขตของความหมาย และสิกขา ๓ มีจุดหมายที่ชัดเจนจำเพาะตามแนวของพุทธธรรม

อย่างไรก็ตาม อย่างน้อยในขั้นเบื้องต้น จะเห็นชัดว่า ความหมายไปกันได้ดี คือ พุทธได้ตรงกันในขั้นพื้นฐานว่า จะต้องฝึกคนให้มีวินัย (รวมถึงความรับผิดชอบ และความสัมพันธ์ที่ดีทางสังคม) ในห้วงอภิมหามรรค (ทางพระว่าให้จิตใจเข้มแข็งประณีต มีคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพดี) และให้ห้วงอภิมหามรรค (ทางพระว่า

สิกขา ๓ นี้) เนื่องกัน และช่วยเสริมกัน ซึ่งตามหลักพัฒนาการอย่างสมัยใหม่ ก็ไม่อาจปฏิเสธได้ เช่น ความรู้เหตุผล ย่อมช่วยความเจริญทางอารมณ์ และช่วยเสริมการปฏิบัติตามวินัย ตลอดจนความรับผิดชอบ และความสัมพันธ์ในทางสังคม ดังนั้น การฝึกฝนอบรมในสิกขา ๓ หรือการให้เกิดพัฒนาการทั้งสามอย่าง จึงต้องดำเนินคู่เคียงกันไป¹⁷⁴⁴

มิใช่แค่นั้น ถ้าดูให้ชัด ในพุทธศาสนา มีพัฒนาการทางกาย เรียกว่า “กายภาวนา” อยู่ในหลัก **ภาวนา ๔** (เป็นบุคคลเรียก ภาวิต ๔) คือการพัฒนา ๔ ด้าน แต่ความหมายต่างกัน โดยในพุทธศาสนา หมายถึงการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ให้เกิดผลในทางที่เกื้อกูล ไม่ใช่หมายถึงพัฒนาตัวร่างกาย และกายภาวนานี้ใช้ในการวัดผล ส่วนในภาคปฏิบัติของการฝึก การพัฒนากายนั้น จัดรวมไว้ในอธิศีลสิกขานั้นเอง

รวมความว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมตามขั้นตอน จากภายนอก เข้าไปหาภายใน จากส่วนที่หยาบ เข้าไปหาส่วนที่ละเอียด และจากส่วนที่ง่ายกว่า เข้าไปหาส่วนที่ยากและลึกซึ้งกว่า

เมื่อแรกเริ่ม การฝึกอาศัยความเห็นชอบ หรือความรู้ความเข้าใจถูกต้อง ที่เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ เป็นเชื้อหรือเป็นคำให้เพียงเล็กน้อย พอให้รู้ว่าตัวจะไปไหน ทางอยู่ที่ไหน จะตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น

การเข้าใจปัญหาและการมองโลกและชีวิตตามความเป็นจริงนั้นแหละ คือจุดเริ่มต้นที่ถูกต้อง และคือความหมายพื้นฐานของสัมมาทิฏฐิ

ส่วนในระหว่างการฝึก การฝึกส่วนหยาบภายนอกในขั้นศีล ช่วยเป็นฐานให้แก่การฝึกส่วนละเอียดภายใน ทำให้พร้อมและสะดวกที่จะฝึกในขั้นจิตและปัญญาให้ได้ผลดียิ่งขึ้น

เมื่อฝึกขั้นละเอียดภายใน คือ ขั้นจิตและปัญญา ผลก็ส่งกลับออกมาช่วยการดำเนินชีวิตด้านนอก เช่น ทำให้มีความประพฤติสุจริตมั่นคง มีศีลที่เป็นไปโดยปกติธรรมดาของตนเอง ไม่ต้องฝืนใจหรือตั้งใจคอยควบคุมรักษา คิดแก้ปัญหาและทำกิจต่างๆ ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้ว

เมื่อฝึกตลอดระบบของสิกขาแล้ว ระบบการดำเนินชีวิตทั้งหมด ก็กลายเป็นระบบของมรรค สอดคล้องกันหมดทั้งภายนอกและภายใน

¹⁷⁴⁴ พัฒนาการทางกาย ในหลักสิกขานี้ ไม่ได้แยกออกมาแสดงต่างหาก ในทางพระพุทธศาสนา พัฒนาการด้านนี้ เห็นได้ว่าจัดอยู่ในขั้นศีล ทั้งนี้ มีแง่ที่จะพูดอยู่ ๒ อย่าง คือ อย่างแรก ความเป็นอยู่ตามแนวทางพุทธ เป็นการดำเนินชีวิตที่ไม่ขัดแย้ง ไม่ตัดแยก แต่ใกล้ชิดสนิทกลมกลืนและเกื้อกูลกันกับธรรมชาติ อย่างที่ ๒ ท่านเน้นความสัมพันธ์ทางกาย กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ในหลัก *อินทริยสังวรศีล* และเน้นความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นอยู่ด้านกาย กับการบริโภควัตถุ ดังที่จัดเป็นศีลหมวดหนึ่ง เรียกว่า “ปัจจัย-สันนิสิตศีล” (ศีลเนื่องด้วยปัจจัยสี่) โดยย้ำที่ *โภชนามัตตัญญูตา* (ความรู้ประมาณในการบริโภค) ตลอดจนหลัก *สปปายะ* ต่างๆ

มองแง่หนึ่งว่า พุทธศาสนาไม่พิจารณาพัฒนาการทางกาย แยกต่างหากจากจริยธรรม เพราะลำพังความเจริญกาย มีร่างกายเติบโตแข็งแรงมีสุขภาพดีทางกายนั้นอย่างเดียว ย่อมไม่มีความหมายเป็นสิกขา และตามปกติ จะเอียงไปทางเป็นการสนับสนุนให้ค้นหาได้เครื่องมือที่จะเสพแสงย้อมโลกามิส ซึ่งเป็นทางสายตรงข้ามกับการศึกษา อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้มีจุดเน้นในที่นี้ จึงจะไม่บรรยายไว้ (พัฒนาการทางกาย ไม่ระบุใน *สิกขา ๓* แต่มาใน *ภาวนา ๔* – นัย อจ.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑)

วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ

บางครั้งมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า พุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหายุ่งยาก แม้แต่ปัญหาทางเศรษฐกิจ และสังคม ที่ภายในจิตใจเท่านั้น ซึ่งน่าจะไม่ใช่วิธีการแก้ปัญหาที่เพียงพอ หรือได้ผลแท้จริง

สำหรับข้อสังเกตนี้ ควรทำความเข้าใจแยกเป็น ๒ ส่วน คือ ว่าโดยหลักการอย่างหนึ่ง ว่าโดยแก่นแท้ของ คำสอน หรือแก่นที่เนื้อหาคำสอนมากกว่า เด่นกว่า อย่างหนึ่ง

ว่าโดยหลักการ วิธีการแก้ปัญหาแบบพุทธ มีลักษณะสำคัญ ๒ อย่าง คือ เป็นการแก้ปัญหาที่เหตุ ปัจจัยอย่างหนึ่ง เป็นการแก้ปัญหามนุษย์โดยฝีมือของมนุษย์เองอย่างหนึ่ง หรืออาจพูดรวมว่า เป็นการ แก้ปัญหาของมนุษย์โดยมนุษย์เอง ที่ตรงตัวเหตุปัจจัย

ที่ว่าแก้ตรงเหตุปัจจัย ก็ว่าเป็นกลางๆ ไม่จำกัดเฉพาะข้างนอก หรือข้างใน และที่ว่าแก้ปัญหามนุษย์ โดยมนุษย์เอง ก็จะได้เห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้มนุษย์มองปัญหาของตนที่ตัวมนุษย์เอง ไม่ใช่มองหา เหตุและมองหาทางแก้ไปที่บนฟ้า หรือชดช้อดโชคชะตา และให้แก้ไขด้วยการลงมือทำ ด้วยความเพียรพยายาม ตามเหตุผล ไม่ใช่หวังพึ่งการอ้อนวอน หรือนอนคอยโชค เป็นต้น ดังได้เคยกล่าวแล้ว

ว่าโดยแก่นแท้ของคำสอน หรือส่วนที่มีเนื้อหาคำสอนมากกว่า เด่นกว่า ควรจะย้ำไว้ก่อนว่า พระพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหา ทั้งด้านนอกด้านใน ทั้งทางสังคมและทางจิตใจของบุคคล คือ มีคำสอนชั้นศีล เป็นด้านนอก กับชั้นจิตและปัญญาเป็นด้านใน

จากนี้จึงมาทำความเข้าใจกันต่อไปว่า เมื่อกล่าวตามแก่นแท้ของคำสอนเท่าที่มีอยู่ เนื้อหาคำสอนที่บันทึก อยู่ในคัมภีร์ ส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้านใน หรือด้านจิตปัญญา มีมากกว่าส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้าน นอก หรือปัญหาทางสังคม เป็นต้น

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เนื้อหาคำสอน เน้นด้านแก้ปัญหามนุษย์ทางจิตใจ มากกว่าแก้ปัญหามนุษย์ทางสังคม หรือด้าน ภายนอกอย่างอื่นที่เป็นเช่นนี้ เป็นเรื่องธรรมดาโดยเหตุผล และควรจะเป็นเช่นนั้น ขอแสดงเหตุผลบางอย่าง เช่น

- **โดยความคงตัวแห่งธรรมชาติของมนุษย์:** ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านใน หรือปัญหาทางจิตใจ เป็นเรื่อง เกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ล้วนๆ มากที่สุด คือ มนุษย์ทุกถิ่นฐานกาลสมัย มีธรรมชาติของปัญหาทางจิตใจ เหมือนๆ กัน ถึงจะต่างสังคม หรือสังคมจะต่างยุคสมัย ธรรมชาติทางจิตปัญญาของมนุษย์ ก็ยังคงเป็นอย่างเดิม คือ มนุษย์ก็ยังคงเป็นมนุษย์ ที่มีโลภ โกรธ หลง รักสุข เกลียดทุกข์ เป็นต้น อยู่อย่างเดียวกัน

ส่วนปัญหาด้านนอกเกี่ยวกับสังคม มีส่วนหนึ่งเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ เมื่อยังเป็นมนุษย์ ก็จะมี ลักษณะปัญหาเช่นนั้น แต่ส่วนอื่นๆ นอกจากนั้น เกี่ยวข้องกับปัจจัยอย่างอื่นๆ ในสภาพแวดล้อมซึ่งแตกต่างกัน ไปในส่วนรายละเอียดได้อย่างมากมาย ตามกาลและเทศะ

โดยอาศัยความเป็นจริงเช่นนี้ จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง และเป็นอย่างที่ควรจะเป็นว่า พระพุทธเจ้าทรงสอน เกี่ยวกับการแก้ปัญหามนุษย์ในทางจิตปัญญาเป็นหลัก และมีคำสอนด้านนี้มากมาย ส่วนการแก้ปัญหามนุษย์ นอก ด้านคำสอนระดับศีล ทรงสอนแต่หลักกลางๆ ที่เนื่องด้วยธรรมชาติของมนุษย์ เช่น การไม่ควรทำร้ายเบียดเบียน กัน ทั้งทางชีวิตร่างกาย ทรัพย์สิน สิ่งหวงแหวน ด้วยกาย หรือด้วยวาจา และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นต้น ส่วน รายละเอียดนอกเหนือจากนั้น เป็นเรื่องแตกต่างกันไปตามปัจจัยอื่นๆ ในสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องของต่างถิ่น ต่างยุคสมัย เป็นเรื่องของมนุษย์ที่รู้หลักการทั่วไปของการแก้ปัญหามาแล้ว จะพึงวางหลักเกณฑ์วิธีการจัดการแก้ไข ตามเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องนั้นๆ ไม่ใช่เรื่องที่จะไปวางบัพัญญัติไว้ให้มนุษย์เป็นการตายตัว

ว่าที่จริง ในทางปฏิบัติ ก็มีตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงวางระบบการแก้ปัญหาของมนุษย์ในด้านภายนอก คือในทางสังคมไว้ คือสังคมสงฆ์ หรือภิกษุสงฆ์ ที่ได้ทรงตั้งขึ้นเอง พระองค์ได้ทรงบัญญัติวินัย ซึ่งเป็นระบบการแก้ปัญหาจากด้านนอก ในแง่สังคมไว้เป็นอันมาก ให้เหมาะกับความมุ่งหมายจำเพาะของการมีสังคมสงฆ์นั้น และให้เหมาะกับการดำรงอยู่ด้วยดีของสังคมสงฆ์ ท่ามกลางสภาพแวดล้อมของท้องถิ่นและยุคสมัยนั้น

ผู้ศึกษาพุทธศาสนาในสมัยปัจจุบัน มักมองข้ามวินัยไป ถ้าเข้าใจสาระของวินัยแล้ว จะมองเห็นแนวคิดของพระพุทธศาสนา เกี่ยวกับการแก้ปัญหาภายนอกในระดับสังคมได้

ขออย่าว่า ถ้าไม่ศึกษาพระวินัยปิฎก (เฉพาะอย่างยิ่งส่วนนอกปาติโมกข์) จะไม่อาจเข้าใจแนวคิดทางสังคมของพระพุทธศาสนาได้เลย

เป็นการไม่สมเหตุผล ที่จะให้พระพุทธเจ้าทรงวางระบบที่มีรายละเอียดไว้พร้อมให้แก่ชุมชนอื่น โดยไม่คำนึงถึงปัจจัยที่เป็นตัวแปรของท้องถิ่นต่างสมัยนั้นๆ

ผู้ที่เข้าใจสาระสำคัญของหลักการนี้แล้ว ย่อมจะจัดวางระบบสำหรับจัดการกับปัญหา และเรื่องราวในสังคมแห่งยุคสมัยของตนได้เอง

ดังเช่นพระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อจะทรงสถาปนาธรรมวิชัยในราชอาณาจักร คำสอนของพระพุทธศาสนา ที่เกี่ยวกับปัญหาด้านในของจิตปัญญา พระองค์ก็ย่อมไม่ต้องทรงแต่ต้องอีก เพียงแต่ส่งเสริมให้เผยแพร่คำสอนที่แท้จริง ด้วยวิธีและทำนองที่สอดคล้องกับกาลสมัย

แต่ส่วนเรื่องภายนอก ด้านสังคม พระองค์นำแต่คำสอนที่เป็นกลางๆ มาตั้งเป็นหลัก แล้วทรงจัดวางระบบแบบแผน วิธีปกครอง และดำเนินกิจการต่างๆ ขึ้นใหม่ ให้ได้ผลสำหรับยุคสมัยนั้น

อย่างง่าย ๆ ดูในประเทศไทย ตามขัตติยราชประเพณีทางการปกครอง นำเอาคำสอนทางพุทธศาสนา เกี่ยวกับหน้าที่และคุณธรรมของพระมหากษัตริย์ ส่วนที่เป็นกลางๆ คือ ทศพิธราชธรรม (๑๐) จักรวรรดิวัตร ๑๒ ราชสังคหัตถุ ๔ และกำลังของพระมหากษัตริย์ ๕ มาวางเป็นหลัก และแปลความหมายให้เข้ากับยุคสมัย ส่วนระบบบริหารราชการ เป็นต้น ก็จัดวางขึ้นให้เหมาะสมกับถิ่นและยุคสมัยนั้น ดังนี้ เป็นต้น

- *โดยความเป็นเอก หรือความชำนาญพิเศษ:* การแก้ปัญหาจากภายนอก หรือทางด้านสังคมนั้น นอกจากขึ้นต่อปัจจัยเกี่ยวกับสภาพแวดล้อม ที่ต่างกันของถิ่นและยุคสมัยแล้ว ยังมีศิลปวิทยาการและระบบการอื่นๆ เอาใจใส่ เป็นเจ้าของเรื่องกันอยู่อีกมากมาย

แต่ในทางตรงข้าม ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านในทางจิตปัญญาของมนุษย์ กลับได้รับความเอาใจใส่จากศิลปวิทยาทั้งหลายอย่างที่น่าพอใจยิ่ง และเป็นแดนที่วิทยาการทั้งหลายเข้าไม่ค่อยถึง

พระพุทธศาสนาถือปัญหาในระดับนี้เป็นเรื่องสำคัญ ที่ควรเอาใจใส่มากอยู่แล้ว ยิ่งถ่วงการอื่นทอดทิ้ง ก็ยิ่งควรเอาใจใส่มาก และเป็นแดนที่พุทธศาสนาเข้าถึงเป็นพิเศษด้วย

- *โดยความลึกซึ้ง ยาก และเป็นแก่นแท้ของชีวิต:* ปัญหาทางจิตปัญญา เป็นเรื่องลึกซึ้งละเอียดอ่อน เข้าใจยากกว่าปัญหาภายนอกทั้งหลายเป็นอันมาก ถ้าเรื่องราวภายนอกใช้เวลาอธิบายหรือชี้แจงสัก ๑ ชั่วโมง เรื่องทางจิตปัญญาบางที่อาจต้องใช้เวลาอธิบายสัก ๑๐ ชั่วโมง และต้องเน้นตั้งย้ำกันอยู่เรื่อยๆ การมีคำสอนด้านนี้ ในอัตราที่สูงกว่าคำสอนเกี่ยวกับปัญหาภายนอก จึงเป็นเรื่องธรรมดา

อีกประการหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงถือว่า ประโยชน์ทางจิตปัญญานี้ เป็นแก่นสารเนื้อแท้ของชีวิตมนุษย์ เมื่อเกิดมามีชีวิตแล้ว ก็ควรพยายามให้ได้ให้ถึง ไม่ให้สูญสิ้นชีวิตไปเปล่า และคนก็ไม่ใคร่มองเห็น

เมื่อเช่นนี้ ก็จึงเป็นธรรมดา ที่จะต้องทรงเน้นย้ำประโยชน์ทางจิตปัญญานี้มาก ส่วนประโยชน์ด้าน ภายนอก คนทั้งหลายเขาไผ่ปรารถนากันอยู่แล้ว ถึงไม่ไปย้ำอีก ก็พอแก่การอยู่แล้ว

• **โดยความเนื่องถึงกันแห่งทุกด้านของชีวิต:** ความจริง ปัญหาของมนุษย์ ไม่ว่าจะด้านนอก หรือด้านใน ก็ กระทบเนื่องกันทั้งหมด และในการแก้ปัญหาแต่ละอย่าง ไม่ว่าจะนอกว่าใน ชีวิตทุกด้านของมนุษย์ก็ต้องเข้า เกี่ยวข้องด้วยทั้งนั้น

ยิ่งมาคำนึงว่า ชีวิตด้านในของมนุษย์เป็นหลักยืนตัว และเป็นพื้นฐานอยู่ในส่วนลึก มีอิทธิพลต่อการ แก้ปัญหาภายนอกอย่างมาก เช่น เมื่อจิตใจลุ่มหลงมัวเมา ก็มองปัญหาไม่ตรงตามเป็นจริง เมื่อกระแสความคิด และปัญญาถูกอิทธิพลของอวิชชาตัณหาครอบงำ หรือถูกตัณหา มานะ ทิฏฐิบิดเบือน ชักให้เอนเอียง ก็ไม่อาจ พิจารณาปัญหาอย่างถูกต้อง นอกจากแก้ผิดพลาด บางที่อาจขยายปัญหา หรือซ้ำเติมเพิ่มปัญหาใหม่ขึ้นอีกก็ได้

ดังนั้น การชำระจิตและการทำปัญญาให้บริสุทธิ์ ไม่บิดเบือน ไม่เอนเอียง จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการ แก้ปัญหาทุกอย่าง ทั้งภายนอกและภายใน ทุกถิ่นทุกสมัย

ถ้ามนุษย์แก้ปัญหาไม่ถึงระดับจิตปัญญานี้ ก็ไม่มีทางจะแก้ปัญหา แม้แต่ระดับสังคมหรือภายนอก ให้ ได้ผลแท้จริงได้ ถ้าแก้ปัญหาพื้นฐานระดับจิตปัญญานี้ได้ การแก้ปัญหาภายนอก ก็จะง่ายขึ้นอย่างมากมาย มนุษย์จะมีความพร้อมในการแก้ปัญหาขึ้นอีกมาก

พุทธศาสนาเน้นการแก้ปัญหาถึงขั้นพื้นฐาน คือ ถึงระดับแห่งจิตปัญญา ดังที่กล่าวมาแล้ว

• **โดยความต่างแห่งระดับการดำเนินชีวิต:** พระพุทธศาสนาถือว่า สังคมประกอบด้วยมนุษย์ ที่มี พัฒนาการทางจิตปัญญาในระดับต่างๆ กัน นอกจากนั้นยังมีสังคมย่อย หรือชุมชนต่างๆ ซ่อนอยู่ภายใน ซึ่งเปิด โอกาสให้ผู้สมัครใจเข้าไปดำรงชีวิตในระดับที่แตกต่างกัน เช่น มีสังคมคฤหัสถ์ กับสังคมสงฆ์ เป็นต้น

ลองมองแค่นี้เป็นตัวอย่าง ก็เห็นง่ายๆ แล้วถึงความแตกต่างกันที่ว่านั้น ดังปรากฏอยู่ว่า ชีวิตในสังคม คฤหัสถ์ เน้นด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และการงานหาเลี้ยงชีพ ส่วนชีวิตในสังคมสงฆ์ เน้นด้านจิตปัญญา

เมื่อมองดูสังคมสงฆ์ แม้ว่าจะมีวินัยที่ใช้วิธีแก้ปัญหาจากแง่ของสังคม แต่โดยเปรียบเทียบ ก็ยังเน้นด้าน จิตปัญญาข้างในมากกว่า และเน้นด้านนอกน้อยกว่าสังคมคฤหัสถ์

โดยนัยนี้ ถ้าใครจะดูคำสอนสำหรับภิกษุแล้ว เอาเป็นมาตรฐานวัดว่า พุทธศาสนาสอนให้คนทั่วไปใช้ชีวิต แก้ปัญหาอย่างนั้น ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง

• **โดยธรรมดาของธรรมชาติแห่งสรรพสัตว์:** ข้อนี้ขอทวนย้ำรวมไว้ด้วย พุทธศาสนามองว่า มนุษย์เป็น สัตว์ที่ขึ้นต่อการฝึกหัดพัฒนา และเป็นธรรมดาของธรรมชาติที่ว่า ในเวลาเดียวกันของขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม มนุษย์ทั้งหลายอยู่ในระดับการพัฒนาที่ไม่เท่ากัน ทั้งทางกาย ทางสังคม ทางจิตใจ และทางปัญญา เขาจึงมีความ ต้องการของชีวิตที่ไม่เหมือนกัน ไม่เท่ากัน ทั้งทางวัตถุ และทางนามธรรม รวมทั้งความต้องการด้านความสุข

จะต้องยอมรับความจริงแห่งความแตกต่างของมนุษย์ดังที่ว่านี้ และยอมรับสังคมและโลก อันมีมนุษย์ที่ ต่างกันในระดับของการพัฒนานี้ การขึ้นคิดทำให้โลกหรือสังคมมีมวลมนุษย์ที่ต้องอยู่ต้องเป็นอย่างเดียวกัน ไม่ใช่ความถูกต้อง ไม่ดีแก่ใครๆ และไม่อาจเป็นไปได้

ผู้ที่เกี่ยวข้องรับผิดชอบ จะต้องจัดการทั้งทางวัตถุ ทางสังคม และทางจิตปัญญา ให้เหมาะสมและ เกื้อกูลที่จะสนองความต้องการทำที่ชอบธรรมแก่คนทั้งหลายที่ต่างระดับการพัฒนานั้นๆ อย่างทั่วถึง ที่จะให้ มนุษย์ที่ต่างระดับการพัฒนาเหล่านั้น ต่างก็เป็นสุข และอยู่ร่วมกันผาสุก

แต่พร้อมกันนั้น ซึ่งเว้นไม่ได้ คือ การสนองความต้องการเสมอภาคมวลรวมของมนุษยชาติ อันได้แก่ ความต้องการของชีวิตตามธรรมดาแห่งธรรมชาติของมนุษย์ ซึ่งเป็นสัตว์ที่จะต้องฝึกหัดพัฒนา คือจะต้องจัดการ ระบบชีวิตและสังคม ตลอดถึงทั้งโลก ให้เอื้อให้หนุนให้ช่วยกันต่อการพัฒนาตนของมนุษย์ทุกคนเหล่านั้น เพื่อให้ เขามีโอกาสสูงถึงจุดหมายสูงสุดของการพัฒนาชีวิต จนแม้กระทั่งจะมีจิตปัญญาที่สมบูรณ์

ถ้าครบตลอดมาถึงตรงนี้ ก็คือสอดคล้องตามหลักการของพระพุทธศาสนา

• ในที่สุด หันกลับไปย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า **พุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาของมนุษย์ โดยมนุษย์เอง ที่ ตรงตัว เหตุปัจจุบัน** และพูดเช่นนี้เป็นกลางๆ ไม่ได้จำกัดจำเพาะว่าจะแก้แต่ข้างใน หรือแก้แต่ข้างนอก คือ แล้วแต่เหตุปัจจุบัน

ควรจะย้อนกลับออกไปด้วยซ้ำว่า ศิลปวิทยาและระบบการทั้งหลายเท่าที่มีอยู่นี้ต่างหาก ที่มักมุ่งแต่จะ แก้ปัญหาที่ข้างนอกอย่างเดียว ด้านเดียว มองข้ามการแก้ปัญหาด้านในไปอย่างแทบจะสิ้นเชิง อันนับว่าเป็นการ แก้ปัญหาที่ไม่สมบูรณ์

อาจพูดอีกอย่างหนึ่งว่า การแก้ปัญหามาหลักพุทธศาสนานั้น **ไม่ใช่แก้ที่ข้างนอก หรือแก้ที่ข้างในอย่าง เดียว แต่ให้แก้ตั้งแต่ข้างในออกมาทีเดียว**

หมายความว่า มิใช่จะแก้แต่ข้างในอย่างเดียว ต้องแก้ข้างนอกด้วย และมีใช่จะแก้แต่ข้างนอกอย่างเดียว ต้องแก้ข้างในด้วย คือ **แก้หมด แก้ที่เหตุปัจจุบัน ไม่ว่าจะข้างนอกหรือข้างใน.**

คุณค่าที่เด่นของอริยสัง

หลักอริยสัง นอกจากเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้งภาคทฤษฎี และ ภาคปฏิบัติ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีคุณค่าเด่นที่น่าสังเกต อีกหลายประการ ซึ่งพอสรุปได้ ดังนี้:

๑. เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหามาตามระบบแห่งเหตุผล เป็นระบบวิธีแบบอย่าง ซึ่ง วิธีการแก้ปัญหาใดๆ ก็ตาม ที่จะมีคุณค่าและสมเหตุผลจะต้องดำเนินไปในแนวเดียวกันเช่นนี้
๒. เป็นการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตน ด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยนำเอาหลักความจริงที่มี อยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ ไม่ต้องอ้างอำนาจดลบันดาลของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติ หรือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ
๓. เป็นความจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคน ไม่ว่ามนุษย์จะเติบโตออกไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่ง ที่ อยู่ห่างไกลตัวกว้างขวางมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าเขายังจะต้องมีชีวิตของตนเองที่มีคุณค่า และ สัมพันธ์กับสิ่งภายนอกเหล่านั้นอย่างมีผลดีแล้ว เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จากหลักความ จริงนี้ตลอดไป
๔. เป็นหลักความจริงกลางๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต หรือเป็นเรื่องของชีวิตเองแท้ๆ ไม่ว่ามนุษย์จะสร้างสรรค์ ศิลปวิทยา หรือดำเนินกิจการใดๆ ขึ้นมา เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของตน และไม่ว่า ศิลปวิทยาหรือกิจการเหล่านั้น จะเจริญขึ้น เสื่อมลง สลายไป หรือเกิดมีใหม่มาแทนอย่างไรๆ ก็ตาม หลักความจริงที่เรียกว่าอริยสังนี้ ก็จะยืนยง ใหม่ และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดทุกกาล

สรุป “พุทธธรรม” ลงในอริยสัจ

เนื้อความ และโครงเรื่อง ของหนังสือ *พุทธธรรม* นี้ แม้จะดูเหมือนแปลกไปจากคัมภีร์และตำราต่างๆ เท่าที่มีอยู่ในหลายส่วน และหลายลักษณะ แต่ความจริงแล้ว ก็ดำเนินอยู่ในหลักการเดิมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศไว้ คือ **อริยสัจ ๔** นั้นเอง มิได้ผิดแปลกไปแต่ประการใด

เพื่อให้เห็นชัด จึงขอจัดโครงเรื่องของหนังสือ ลงในหลักอริยสัจ ๔ ดังนี้

ภาค ๑ มัชฌิมนธรรมเทศนา

หมวด ๑ ทุกข์

บทที่ ๑: ชีวิต คืออะไร?	ชั้น ๕
บทที่ ๒: ชีวิต คืออะไร?	อายตนะ ๖
บทที่ ๓: ชีวิต เป็นอย่างไร?	ไตรลักษณ์

หมวด ๒ สมุทัย

บทที่ ๔: ชีวิต เป็นไปอย่างไร?	ปฏิจลสมุปบาท
บทที่ ๕: ชีวิต เป็นไปอย่างไร?	กรรม

หมวด ๓ นิโรธ

บทที่ ๖: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	นิพพาน
บทที่ ๗: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	ประเภทและระดับแห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน
บทที่ ๘: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	ข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อเสริมความเข้าใจ
บทที่ ๙: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	หลักการสำคัญของการบรรลุนิพพาน
บทที่ ๑๐: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	บทสรุป

ภาค ๒ มัชฌิมาปฏิปทา

หมวด ๔ มรรค

บทที่ ๑๑: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	บทนำของมัชฌิมาปฏิปทา
บทที่ ๑๒: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	บุพภาคของการศึกษา ๑: ปรีโตโฆสะ-กัลยาณมิตร
บทที่ ๑๓: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	บุพภาคของการศึกษา ๒: โยนิโสมนสิการ
บทที่ ๑๔: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๑ หมวดปัญญา
บทที่ ๑๕: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๒ หมวดศีล
บทที่ ๑๖: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๓ หมวดสมาธิ
บทที่ ๑๗: บทสรุป	อริยสัจ ๔

ภาค ๓ บทความประกอบ (ตัวอย่างแสดง: อารยธรรมวิถี – ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?)

บทที่ ๑๘: บทความประกอบที่ ๑:	ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน
บทที่ ๑๙: บทความประกอบที่ ๒:	ศีลกับเจตนาธรรม์ทางสังคม
บทที่ ๒๐: บทความประกอบที่ ๓:	เรื่องเหนือสามัญวิสัย
บทที่ ๒๑: บทความประกอบที่ ๔:	ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ
บทที่ ๒๒: บทความประกอบที่ ๕:	ความสุข ๑: ฉบับแบบแผน
บทที่ ๒๓: บทความประกอบที่ ๖:	ความสุข ๒: ฉบับประมวลความ

ส่วนเนื้อความที่ดูแปลกไป โดยเฉพาะข้อธรรมที่มีชื่อไม่ค่อยคุ้นหู เช่น ปรัตโฆสะ กัลยาณมิตร และ โยนิโสมนสิการ เป็นต้น พร้อมทั้งแง่มุมที่ไม่ชินตาของหลักธรรมต่างๆ ที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว มีหลายอย่างที่ได้นำมาอธิบายเป็นพิเศษในหนังสือนี้ ทั้งที่ในหนังสือทางธรรมทั่วไปไม่ค่อยมีการกล่าวถึง

พึงเข้าใจว่า ข้อธรรม และแง่แห่งความหมายเหล่านั้น แท้จริง เป็นสิ่งที่ท่านกล่าวถึงบ่อยๆ ในพระไตรปิฎก แต่อาจเป็นไปได้ว่า ในบางยุคบางสมัย ไม่มีเหตุที่ท่านจะต้องยกขึ้นเน้นย้ำ หรือกล่าวถึงเป็นพิเศษ จึงเห็นห่างเลือนรางไป

การมีเนื้อความเช่นนั้น มาปรากฏอย่างแปลกตาในหนังสือนี้ พึงเข้าใจว่า เกิดจากการพิจารณาเห็นว่า บัดนี้ ถึงเวลาที่ควรจะสนใจข้อธรรม และแง่ความหมายเหล่านั้น ให้มากเป็นพิเศษ หรืออย่างน้อย มากขึ้นกว่าเดิม

ในทำนองเดียวกัน บางท่านก็อาจสังเกตเห็นว่า คำสอนบางอย่าง บางแง่ ที่เคยเน้นย้ำขยายความโดยพิสดารในบางสมัย ก็มีได้เป็นจุดเด่นที่เน้นย้ำในหนังสือนี้

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนหนังสือนี้ มีความมั่นใจพอสมควรว่า อัตราส่วนแห่งเนื้อความเกี่ยวกับข้อธรรม และแง่ความหมายของหลักคำสอนต่างๆ ที่กล่าวถึงในหนังสือนี้ ใกล้เคียงมากกับอัตราส่วนที่เป็นจริง ในพระบาลี คือ พระไตรปิฎก ที่เป็นแหล่งคำสอนหลักแต่ดั้งเดิม.

บันทึกพิเศษ เสริมบทสรุป

ข้อสังเกตบางประการ ในการศึกษาพุทธธรรม

ค. ภาคมีฆเมนธรรมเทศนา หรือ ภาคกระบวนธรรม หรือ ภาค(สภาวะ)สังขธรรม (ธรรมสำหรับรู้เท่าทัน)

พุทธธรรมมีหลักการว่า ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ความจริงก็ดำรงอยู่ตามธรรมดาของมัน อย่างเป็นกลางๆ พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือ ทรงค้นพบความจริงนั้นแล้ว นำมาเปิดเผยไว้ สาระของความจริงนี้ก็คือ (ความเป็นไปตาม) ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย หรือกระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย

ผู้ที่มองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่ใช่มองตามที่ตนอยากหรือไม่อยากให้มันเป็น จึงจะเข้าใจความจริงที่เป็นกลางนี้ได้ เมื่อเข้าใจธรรมที่เป็นกลางนี้แล้ว ก็ย่อมมองเห็นความจริงอย่างกว้างๆ ครอบคลุมทั่วไปทั้งหมด มีทัศนะเปิดกว้าง หลุดพ้นเป็นอิสระอย่างแท้จริง โดยหลุดพ้นทั้งทางจิต คือ จิตหลุดพ้นจากสิ่งบีบคั้นครอบงำที่เรียกว่ากิเลส และความทุกข์ กลายเป็นจิตที่ปลอดโปร่ง เบิกบาน เป็นสุข และดำเนินปัญญา คือ หลุดพ้นด้วยรู้เท่าทันธรรมดา แล้วมองเห็นความจริงที่ล้วนๆ บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลสเคลือบแฝง หรือทำให้เอนเอียง และรู้ชัดแจ้งที่ความจริงโดยตรง ไม่ต้องรู้ผ่านใครๆ หรือรู้ตามที่ใครบอกอีกต่อไป

ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั้น ปรากฏในหลายรูปลักษณะ ดังตัวอย่างด้านอุตุนิยาม ธรรมนิยาม และกรรมนิยาม

ก) กระบวนการแห่งธรรมชาติแวดล้อม หรือ ปัจจัยการแห่งอตุ

- ✧ ยอดเขาไกลสูงมาก → อากาศจึงหนาวจัด → เมฆจึงลงเป็นหิมะตลอดปี;
- ✧ นายอุณหขึ้นไปติดอยู่นานในหิมะ → ความเย็นทำให้เลือดข้นจับตัว → เลือดไม่ไหลไปเลี้ยงมือเท้า → มือเท้าปวดมากแล้วชาไป → แก้ไขไม่คืน → มือเท้าจึงพิการ ฯลฯ

ข) กระบวนการแห่งชีวิต หรือ ปัจจัยการแห่งกรรมระดับในจิตใจ

- นาฬิกาตีบอกเวลา ๑๐ น. →
- ✧ นาย ก. ได้ยิน (เป็นนักโทษ ถึงเวลาถูกนำตัวไปประหาร → หวาดกลัวมาก) → เขาอ่อน ทรงตัวไม่อยู่;
- ✧ นาย ข. ได้ยิน (เป็นญาติของคณฤกษ์นักโทษฆ่า → สัมใจความแค้น) → ร้องตะโกน ดีใจ;
- ✧ นาย ค. ได้ยิน (เป็นญาติอีกคนหนึ่ง → แค้น แต่คำวิงกรรมวิบากของมนุษย์ เกิดความสลดใจ) → วางเฉย มีอาการสงบ;
- ✧ นาย ง. ได้ยิน (เป็นนักโทษประหารอีกคนหนึ่ง → เคยหวาดกลัว แต่คิดได้ถึงผลสมแก่กรรมของตน) → เดินไปกับผู้คุมโดยสงบ

ค) กระบวนการแห่งกรรม หรือ ปัจจัยการแห่งกรรมระดับบุคคล

- ✧ นาย จ. กล่าวคำหยาบแก่นาย ฉ. → นาย ฉ. เอาไม้ตีศีรษะ นาย จ. → นาย จ. ศีรษะแตก → นาย จ. เอาปืนยิง นาย ฉ. → นาย ฉ. บาดเจ็บสาหัส ฯลฯ

ง) กระบวนการแห่งวิวัฒนาการของสังคม หรือ ปัจจัยการแห่งกรรมระดับสังคม

- ✧ พี่ชงอกงามอยู่ตามธรรมชาติ คนไปเก็บกินเมื่อต้องการ → บางคนทำการสังสม → คนอื่นๆ พากันเอาอย่าง → มีการปักปันกันเขต → มีการลักขโมย → มีการตีเตียนทำร้ายกัน → คนเห็นความจำเป็นจะต้องมีการปกครอง → มีการเลือกตั้งหัวหน้า → เกิดมีราชาหรือกษัตริย์ ฯลฯ (ตามอัคคัณฺฐสูตร)

กระบวนการข้อ ข) มีลักษณะพิเศษ ถ้ามองเพียงปรากฏการณ์ภายนอก ไม่อ้างอิงถึงกิเลส หรือคุณธรรมในจิตใจ อย่างที่เขียนไว้ในวงเล็บแล้ว จะอธิบายความสัมพันธ์ไม่ได้เลย กล่าวคือ มองไม่เห็นว่าการได้ยินเสียงนาฬิกา จะเป็นเหตุให้เกิดอาการกริยาอย่างหลังได้อย่างไร ถ้าปัจจัยในใจไม่มี อาการภายนอกนั้น ก็เกิดขึ้นไม่ได้

ส่วนในข้อ ค) และ ง) ปัจจัยภายในบุคคล ก็สำคัญมาก แต่แฝงซ่อน มองเห็นยากกว่า จึงมักถูกมองข้ามไป เช่น บางคนมองเฉพาะปัจจัยทางวัตถุ หรือทางเศรษฐกิจอย่างเดียว ในที่นี้ เอาข้อ ข) มาวางเทียบไว้ เพื่อเป็นทางให้เห็นชัดขึ้น ถึงความสำคัญของปัจจัยภายใน ที่มีส่วนร่วม หรือเป็นตัวขัดแย้ง ในการก่อผลของกระบวนการนั้นๆ

อนึ่ง ข้อ ข) เป็นกระบวนการประจำชีวิตใกล้ชิดตัวที่สุด เป็นไปตลอดเวลา ทำและเสวยผลได้เฉพาะตัว ทำให้กันไม่ได้ ทุกคนควรต้องจัดการเอาชนะ เป็นนายควบคุมให้ได้ภายในช่วงชีวิตนี้ จึงเป็นเรื่องเร่งด่วน แนนอนสำหรับแต่ละคน ไม่ว่าจะพยายามเอาชนะธรรมชาติส่วนอื่นอยู่ด้วยหรือไม่

ง. ภาคมัชฌิมาปฏิปทา หรือ ภาคกระบวนการวิธี หรือ ภาคจริยธรรม (ธรรมสำหรับปฏิบัติ)

มัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง คือ ทางแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หมายความว่า เป็นอยู่โดยใช้ความรู้ความเข้าใจ มองเห็นความจริงที่เป็นกลาง ซึ่งเรียกว่ามัชฌิมาธรรมเทศานั้น ไม่เป็นอยู่อย่างเล็งเห็นความจริงซึ่งทำให้ดำเนินชีวิตไปตามอำนาจความอยาก ความยึดถืออันเลื่อนลอย ที่คิดจะให้เป็น และไม่ให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และฝากสุขทุกข์ไว้กับต้นเหตุ

ขั้นต้น เมื่อยังไม่รู้แจ้งความจริงนั่นเอง ก็เป็นอยู่ด้วยความเชื่อถือ หรือค่านิยมที่สอดคล้องกับหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัย มีสำนึกในความรับผิดชอบต่อการกระทำตามเหตุตามผล หวังผลสำเร็จด้วยการกระทำ (ชั้นโลกียสัมมาทิฏฐิ)

ในขั้นสูง เมื่อรู้แจ้งความจริงนั่นเองแล้ว มีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสและความทุกข์บีบบังคับครอบงำ ก็เป็นอยู่ด้วยความรู้เท่าทันธรรมตาแห่งเหตุปัจจัยนั้นโดยสมบูรณ์ (ชั้นโลกุตระสัมมาทิฏฐิ) นี้เรียกว่า พุทธจริยธรรม คือ การครองชีวิตประเสริฐ หรือระบบการครองชีวิตอันประเสริฐ ถูกหลักพุทธธรรม (พรหมจริยะ หรือพรหมจรรย์) เป็นอริยมรรค คือ ทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ที่ทำให้เป็นอริยชน หรือวิธีแก้ปัญหาแบบอารยชน

อริยชน กับปุถุชน ต่างกันในข้อสำคัญ คือ อริยชนมีความสุขไร้ทุกข์ เป็นพื้นประจำตัว ส่วนปุถุชนต้องทะยานหาความสุข เพราะมีความขาดสุข หรือมีทุกข์คอยร่ำ ยืนพื้นอยู่เป็นประจำ จะพูดว่า อริยชนพ้นทุกข์ และเหนือสุข ก็ได้

หลักปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ปัญหาของอารยชนนั้น มีหลักย่อย ๘ อย่าง จัดวางเป็นกระบวนการศึกษา อบรม ฝึก หรือพัฒนาคน ๓ ด้าน คือ

- ฝึกให้มีพฤติกรรมที่ร่วมสร้างเสริมสังคมดีงาม ซึ่งมีสภาพเกื้อกูลแก่คุณภาพชีวิต เอื้อแก่การพัฒนาจิตปัญญา โดยฝึก/พัฒนาระเบียบวินัย ความสุจริตกาย วาจา และแรงงานที่เป็นสัมมาชีพ เรียกว่า **ศีล**

- อาศัยสภาพแวดล้อม สังคม ความเป็นอยู่ภายนอกที่เอื้อนั้น เป็นพื้นฐาน ทำการฝึกอบรม/พัฒนาจิตใจให้ประณีต มีคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิตที่ดี เรียกว่า **สมาธิ**

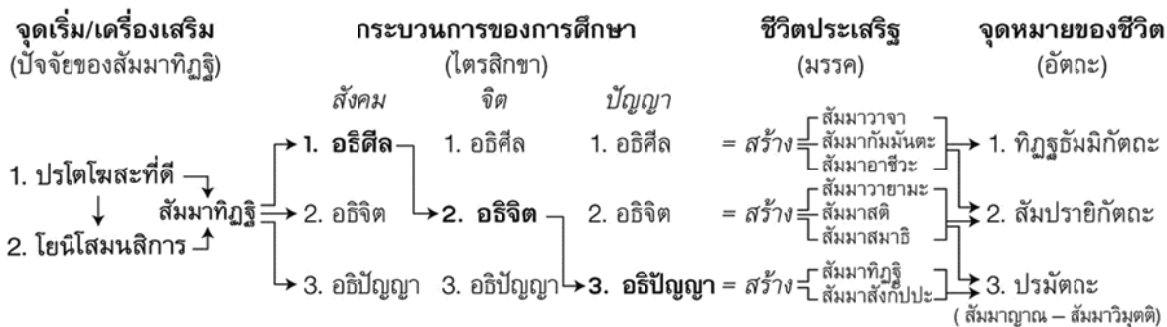
- ด้วยจิตที่ดีนั้น ก็สามารถฝึก/พัฒนาด้านปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมตาแห่งเหตุปัจจัย ทำการด้วยความรู้ความเข้าใจนั้น จนบรรลุถึงปรัชญาอันทำให้มีชีวิตแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นอยู่ด้วยความผ่องใสเบิกบานตลอดทุกเวลา ในที่สุด เรียกว่า **ปัญญา**

การศึกษา/พัฒนาการนี้ อาศัยปัจจัย ๒ อย่างหล่อเลี้ยง

- ทั้งปัจจัยภายนอก ฝ่ายศรัทธา คือ อิทธิพลสภาพแวดล้อมดี ที่เรียกว่า **ปรโตโมสะที่ดี** โดยเฉพาะ **กัลยาณมิตร**

- และปัจจัยภายในฝ่ายปัญญา คือ ความรู้จักคิด รู้จักทำใจ ที่เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ**

เขียนเป็นผังได้ ดังนี้

กรรมเก่า คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (ส.สพ.๑๘/๒๑๗/๑๖๖) เป็นเจ้าบทบาทเดิม จากนั้น การศึกษาอาศัย **ปรโตโฆสะ** ซึ่งมีคติว่า “คนเป็นไปตามสภาพแวดล้อมที่ประจุบัน” และ **โยนิโสมนสิการ** ซึ่งมีคติย้อนกลับว่า “ถ้าเป็นคนรู้จักคิด แม้แต่ฟังคนบ้าคนเมาพูด ก็อาจสำเร็จเป็นพระอรหันต์”

อนึ่ง ปัญหาทางจริยธรรมที่ว่าขบคิดยาก เช่น “เด็กขโมยเงิน เพื่อซื้อยารักษาแม่ ดีหรือชั่ว” มองด้วย *วิเศษวิธี* ทัศนคติ ไม่เป็นปัญหา

ท้ายสุด ปรโตโฆสะอย่างเดียว ไม่พอให้ลุสัจธรรม โยนิโสมนสิการ เป็นตัวชี้ขาด

อนึ่ง สัมมาทิฐิ ๒ ระดับ แสดงขอบเขตแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์ แยกเป็น ๒ แดน:

๑. **ปัญญา/ญาณ/วิชา (\$ อวิชา)** – ความรู้ – ความจริง – ศาสตร์ – สัจธรรม – ชีวิต/ธรรมชาติ: **โลกตรสัมมาทิฐิ**
๒. **ศรัทธา/จันทะ/กรุณา (\$ ด้้นหา)** – คุณค่า – ติงามควร – ศิลปะ – จริยธรรม – บุคคล/สังคมา: **โลกียสัมมาทิฐิ**

อีกเรื่องหนึ่ง มองอย่างกว้าง คำว่า “พุทธธรรม” ยังมีขอบเขตจำกัด ไม่ครอบคลุมพระพุทธานุศาสน์ทั้งหมด คำดั้งเดิมที่ครอบคลุม คือ “**ธรรมวินัย**”

หนังสือนี้ ได้กล่าวไว้มากในส่วนของธรรม สมชื่อว่า *พุทธธรรม* แต่กล่าวถึงวินัยเพียงเล็กน้อย อาจต้องมีหนังสือที่เรียกชื่อตามบาลีเดิมว่า “**อริยวินัย**” ไว้เข้าคู่กับ *พุทธธรรม*

๑. **ธรรม** คือ คำสอน แสดงความจริง ความดีงาม เป็นเรื่องเนื้อหา หลักการ สิ่งที่ค้นพบ คำเปิดเผย เน้นที่ชีวิตด้านในที่จิตใจ และที่ตัวบุคคล หรือปัจจัยตบุคคล (แก้ และกันปัญหา พร้อมทั้งเสริมสร้างจากภายใน)
๒. **วินัย** คือ ระเบียบ และการจัดระเบียบ เป็นเรื่องของรูปแบบ วิธีปฏิบัติตามหลักการ ข้อบัญญัติ การวางกฎและจัดระบบ คือ เป็นเครื่องมือของธรรม สำหรับจัดระบบชีวิต ระบบสังคมาหรือชุมชน ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายของธรรม นำเอาเนื้อหาหรือหลักการของธรรม ไปจัดวางเป็นระบบปฏิบัติการ ที่มีผลเป็นจริงเป็นจัง ในท่ามกลางสภาพที่เป็นอยู่จริง ของสังคมาและโลกแห่งรูปธรรม เน้นที่การแสดงออก หรือชีวิตด้านนอก ความเป็นอยู่ประจำวัน สภาพแวดล้อม สังคมา ความสัมพันธ์ และความรับผิดชอบต่อประโยชน์สุขร่วมกัน (แก้ และกันปัญหา พร้อมทั้งเสริมสร้างจากภายนอก)